

İslam İktisat Tarihinin Teorik Temelleri: Câhiz'in et-Tebessur bi't-Ticâre Adlı Eseri Çerçevesinde Abbasiler Döneminde İktisat

Theoretical Foundations of Islamic Economic History: Economics in the Abbasid Period within the Framework of Jâhiz's Work titled at-Tabassur bi't-Tijâra

Öz: Bu araştırmanın konusu, Abbasiler dönemi İslam iktisat düşüncesinin Câhiz'in et-Tebessur bi't-ticâre isimli eseri çerçevesinde incelenmesidir. Bu eser çerçevesinde Câhiz'in görüşleri tespit edilirken bir yandan benzer meselenin geçmesi durumunda Câhiz'in kaleme aldığı diğer eserlere atıf yapılırken, diğer yandan Câhiz dışındaki İslam düşünürlerinin konuyla ilgili yaklaşımlarına yer verilmiştir. Bunun yanında, konunun modern iktisatta yer alması durumunda Câhiz'in görüşleri modern iktisat ile karşılaştırılmalı olarak incelenmiştir. Câhiz, modern iktisatta yüzyıllar sonra ele alınan arz ve talep kanunu ile ilgili konuşan ilk düşünürlerden biridir. Bunun yanında modern dönemde dünyanın en değerli madeni kabul edilen altın ile ilgili değerlendirmelerde bulunan ilk düşünürler arasında yine Câhiz yer almaktadır. Ona göre, altının en değerli maden olma nedeni bozulmaya karşı mukavemeti ve sönmeyen parlaklığıdır. Yine o, altın ve gümüşte sahteciliği tespit etmek için çeşitli yöntemler önermektedir. Câhiz'in kendi dönemindeki ithalat ve ihracata dair değerlendirmeleri, ilgili dönem için uluslararası ticari durumuyla ilgili önemli bilgiler içermesinin yanında onun engin coğrafya bilgisini de yansıtmaktadır. Câhiz, işin mekânı veya iş sahasından ziyade kişisel ticari faydaya odaklanılması gerektiğini savunmaktadır. Ona göre gerektiğinde ticaret için şehir değiştirmek veya başarılı olunmayan bir işten başka bir işe geçmek konusunda tereddüt edilmemelidir. Alışverişte vadeye karşı olumsuz bir tavır takınan Câhiz, tüketim konusunda da tasarruflı davranmayı tavsiye etmektedir. Ona göre sermayenin atıl bırakılmaması ve yatırım ile ekonomiye kazandırılması gerekir. Ayrıca ekonomide tecrübe ve deneyimin önemine vurgu yapan Câhiz, uygulama ve işleyişle ilgili bilgi sahibi olan deneyimli iş insanlarından yararlanmak gerektiğini savunmaktadır.

İbrahim Özpolat

Dr.,
PHD,
ibrahimozpolat.io63@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-6665-8970>

Anahtar Kelimeler: İslam İktisadı, İktisat Düşüncesi, Abbasiler Dönemi, Câhiz, et-Tebessur bi't-Ticâre

Jel Sınıflandırması: A10, B20, B30

Abstract: The subject of this research is the examination of Islamic economic thought in the Abbasid period within the framework of Jâhiz's work named at-Tabassur bi't-tijâra. While determining Jâhiz's views within the framework of this work, on the one hand, references were made to other works written by Jâhiz in case of a similar issue, and on the other hand, the approaches of Islamic scholars other than Jâhiz on the subject were included. In addition, in case the subject was included in modern economics, Jâhiz's views were examined comparatively with modern economics. Jâhiz is one of the first scholars to talk about the law of supply and demand, which was addressed centuries later in modern economics. In addition, Jâhiz is among the first scholars to make evaluations on gold, which is considered the most valuable metal in the world in the modern period. According to him, the reason why gold is the most valuable metal is its resistance to deterioration and its unfading brightness. He also suggests various methods for detecting forgery in gold and silver. Jâhiz's evaluations of import and export during his time not only contain important information about the status of international trade for the relevant period, but also reflect his vast knowledge of geography. Jâhiz advocates that personal commercial benefit should be focused on rather than the location or field of business. According to him, one should not hesitate to change cities for trade or to switch from one unsuccessful job to another when necessary. Jâhiz, who has a negative attitude towards maturity in shopping, also recommends being thrifty in consumption. According to him, capital should not be left idle and should be added to the economy through investment. Jâhiz also emphasizes the importance of experience and expertise in the economy and argues that it is necessary to benefit from experienced business people who have knowledge of the application and operation.

İntihal/ Plagiarism

Bu makale, iThenticate yazılımı ile taranmış ve intihal tespit edilmemiştir.

This article has been scanned by iThenticate and no plagiarism detected.

Keywords: Islamic Economics, Economic Thought, Abbasid Period, Jâhiz, at-Tabassur bi't-Tijâra

Jel Classification: A10, B20, B30

**Araştırma & Yayın Etiği/
Research & Publication
Ethics**

Bu makale en az iki hakem tarafından incelenmiştir. Yayın etiği ihlalleri yazarın sorumluluğundadır.

This article has been reviewed by at least two referees. Violations of publication ethics are the responsibility of the author(s).

Atıf/Citation

Özpolat, İ. (2026). İslam İktisat Tarihinin Teorik Temelleri: Câhiz'in et-Tebessur bi't-Ticâre Adlı Eseri Çerçevesinde Abbasiler Döneminde İktisat. Uluslararası İslam Ekonomisi ve Finansı Araştırmaları Dergisi, 12(1), 102-137. <https://doi.org/10.54427/ijsef.1702740>

This is an open access paper distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

Extended Abstract

The subject of this research is the examination of Islamic economic thought in the Abbasid period within the framework of Jâhiz's work named *at-Tabassur bi't-tijâra*. It is important to reveal what Islamic economic science, which has claims for the future, has said to the world in the past. It can be said that there are relatively few studies in this field. This research is an effort to fill this gap in the literature to some extent. In the study, the economic views of Jâhiz, one of the Islamic scholars of the Early Middle Ages, were determined and analyzed within the framework of his work named *et-Tabassur*. While determining Jâhiz's views within the framework of this work, on the one hand, references were made to other works written by Jâhiz in case of a similar issue, and on the other hand, the approaches of Islamic scholars other than Jâhiz on the subject were included. In addition, in case the subject was included in modern economics, Jâhiz's views were examined comparatively with modern economics. Within the framework of the book named *et-Tabassur*, Jâhiz's economic views have been determined under ten headings. These are; (1) his evaluations on supply and demand, (2) his evaluations on gold and silver, (3) his evaluations on trade goods other than gold and silver, (4) his evaluations on goods and regions subject to import and export, (5) his evaluations on changing cities for sustenance demand, (6) his evaluations on changing jobs and sectors, (7) his evaluations on maturity in shopping, (8) his evaluations on consumption and consumers, (9) his evaluations on investment and capital mobility, and (10) his evaluations on commercial experience. Jâhiz is one of the first scholars to talk about the law of supply and demand, which was addressed centuries later in modern economics. Modern economics generally refers to the 17th century for the identification and analysis of the law of supply and demand, and emphasizes that the person who made this law famous in the 18th century was the Scottish economist Adam Smith (d. 1790). However, it has been revealed that the law of supply and demand was addressed by Muslim scholars, especially Jâhiz, centuries before Smith. In addition, Jâhiz is among the first scholars to make evaluations on gold, which is considered the most valuable metal in the world in the modern period. According to him, the reason why gold is the most valuable metal is its resistance to deterioration and its unfading brightness. He also suggests various methods for detecting forgery in gold and silver. He suggests applying it to the hair or beard as a method to

prevent forgery and determine authenticity of gold, and refers to this as the method of the firsts (evâil). Accordingly, when gold is applied to the hair or beard, it sticks to the hair and is difficult to move, which is an indication of its authenticity. He also points out that in order to detect fake gold, its lightness and weight can be examined, and that real gold will be heavy. The method he suggests to detect the authenticity of silver is that silver tastes sweet when melted and quenches thirst when kept in the mouth. Jâhiz emphasizes that fake and mixed silver tastes bitter and salty when melted, and also emphasizes that when solid fake silver is struck, it has a sound like a bell. Among the goods that Jâhiz discusses other than gold and silver and that were traded in the relevant period are precious stones, beautiful scents, incense, fabrics, clothes, fabric dyes, medicines, and birds of prey that are trained and used for hunting. Jâhiz provides various information about these goods. It touches upon the structural features of some, the different types within some, and the methods of determining the superiority and quality characteristics of others. Jâhiz's evaluations of import and export during his time not only contain important information about the status of international trade for the relevant period, but also reflect his vast knowledge of geography. In this context, the regions he refers to include notable countries such as today's Iran, Iraq, Egypt, Morocco, Oman, India and China. Jâhiz advocates that personal commercial benefit should be focused on rather than the location or field of business. According to him, one should not hesitate to change cities for trade or to switch from one unsuccessful job to another when necessary. Jâhiz, who has a negative attitude towards maturity in shopping, also recommends being thrifty in consumption. Jâhiz advises being balanced and thrifty in terms of consumption. According to him, neither being too stingy and falling into extravagance nor being too wasteful and falling into excess is the correct consumer behavior. According to him, the measure to be taken as a basis in consumption is the principle of need. Jâhiz argues that purchasing goods and products in excess of need may cause a person to become needy in the future. Jâhiz argues that if a person tends to over-consume luxury goods, this will form a habit and, accordingly, will make the person poor by keeping them away from saving. The person who becomes poor will have to sell their essential goods to meet their basic needs. According to him, capital should not be left idle and should be added to the economy through investment. Jâhiz always emphasizes that capital is transferred to the market through

shopping. According to him, a person who wants to make a profit/earning should trade. However, when trading, a person should focus on products and services that are held in the market and in demand and invest his capital in these products. Being in such a commercial cycle provides many advantages in favor of the seller. First of all, it helps the seller to be known in the market and gain reputation. On the other hand, the seller is relieved of the storage and preservation expenses of the goods. The risk of spoilage and decay of the goods kept in the warehouses for a long time is also eliminated in this way. In addition, in this way, the commercial goods are not left frozen and useless and are offered to the market to contribute to the economy. Jâhiz also emphasizes the importance of experience and expertise in the economy and argues that it is necessary to benefit from experienced business people who have knowledge of the application and operation.

Giriş

Câhiz'in asıl ismi Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb b. Fezâre el-Kinânî'dir. Çağının ilim ve kültür havzalarından biri olan Basra'da hicri 150-160 yılları arasında doğduğu ile ilgili farklı rivayetler vardır. Görünüş itibariyle çirkinliği ile bilinip "Câhiz" lakabıyla meşhur olmuştur. Fiziksel olarak gözleri dışarıya çıkık olmasından ötürü bu anlama gelen "Câhiz" lakabı ile anılmaktadır (Şeşen, 1993, c. 7, s. 20-21; Aydın, 2018, s. 8; Nuaym Mesâid, 2021, s. 4). Câhiz, babasını erken yaşta kaybettiği için fakir olarak dünyaya gözlerini açmış ve onun bakımını annesi üstlenmiştir. Erken yaştan itibaren çalışmak zorunda kalan Câhiz, yaşadığı zorluklara rağmen ilim tahsilinden geri kalmamıştır. Onun gündüzleri ekmek ve balık satıp geceleri verrâkların¹ dükkanlarını kiralayıp sabaha kadar okuyabildiği kadar okuduğu nakledilmektedir (İsmâil, 2019, s. 194; Nuaym Mesâid, 2021, s. 7).

Câhiz birçok eser kaleme almıştır. Onun eserleri ile ilgili 244 ve 360 gibi kayıtlar geçse de günümüze 25 kadar eseri tam 65 kadar eseri ise eksik ulaşmıştır. Bunların büyük bir kısmı küçük risalelerden oluşurken diğer bir kısmı ise daha geniş hacimlidir. Eserleri arasında en meşhur olanlar; dil ve edebiyatta "el-Beyân ve't-tebyîn", "Kitâbü Âyi'l-Kur'ân" ve "Risâle fi'l-belâğa ve'l-i'câz"; kelâm ve mezhepler tarihinde "el-Osmâniyye", "Kitâb fi'l-'Abbâsiyye", "Taşvîbü Alî fi taḥkîmi'l-ḥakemeyn", "Fazîletü'l-Mu'tezile", "Kitâbü'r-Red alâ aşḥâbi'l-ilhâm",

“Kitâbü Halkı’l-Kur’ân”, “Hüccü’n-nübüvve”, “Tafzîlü şınâ’ati’l-keîâm”, “er-Red ale’n-naşârâ ve’l-yehûd” ve “Risâle fî beyâni mezâhibi’ş-Şî’a”; ahlakta “et-Tâc fî ahlâki’l-mülûk”, “Kitâbü’l-Mehâsin ve’l-ezdâd”, “Risâle fî’n-nübl ve’t-tenebbül ve zemmi’l-kibr” ve “Risâle fî’l-faşl mâ beyne’l-‘adâve ve’l-hased”; sanat ve ticarete araştırmamızın konusu olan “Kitâbü’t-Tebaşşur bi’t-ticâre”, “Risâle fî sınıâ’ati’l-kuvvâd”, “Risâle fî medhi’t-tüccâr ve zemmi ameli’s-sultân”, “Kitâbü’l-Mu’allimîn”, “Risâle fî tabakâti’l-muğannîn”; çeşitli ilim ve bilim alanları ile ilgili “Kitâbü’l-Hayevân”, “Kitâbü’l-Buhalâ”, “Kitâbü’t-Terbî’ ve’t-tedvîr”, “Fezâ’ilü’l-Etrâk” ve “Kitâbü’l-Büldân” sayılabilir (Şeşen, 1993, c. 7, s. 23-24).

Câhiz, uzun bir ömrün sonunda hicri 255 yılında Basra’da vefat etmiştir. Abbasi halifelerinden Mehdî (ö. 169/785) döneminde doğup Mühtedî (ö. 256/870) döneminde vefat etmek suretiyle toplamda on iki Abbasi halifesi görmüştür (İsmâil, 2019, s. 194). Yaşamının sonlarına doğru bedeninin yarısı felç kalan Câhiz, hastalığına rağmen okumaktan ve eser kaleme almaktan geri durmamıştır. Kütüphanede çalıştığı bir zaman içinde üzerine kitapların devrilmesi sonucu dârî bekâyâ irtihal ettiği kaynaklarda geçmektedir (Nuaym Mesâid, 2021, s. 34-36).

Bu araştırmada İslam iktisadının teorik temellerinin Abbasiler dönemi özelinde Câhiz’in et-Tebessur bi’t-ticâre isimli eseri çerçevesinde incelenmesi amaçlanmaktadır. Çalışmanın ana çerçevesi “Abbasiler döneminde İslam iktisadı neydi/nasıldı?” sorusuna cevap aramaktır. Literatürde elbette bu sorunsalı inceleyen ve Abbasiler döneminde İslam İktisadının ilke ve esaslarını ortaya koymaya çalışan çalışmalar mevcuttur. Nitekim İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi tarafından yayımlanmış olan “İslâm İktisadî Düşünce Tarihi” adlı çalışmada (Bulut, 2021) ele alınan düşüncülerin birçoğu Abbasiler dönemine ait Müslüman düşüncülerdir. Ancak literatürde bu konuyu doğrudan -Muhammet Yurtseven’in çalışması haricinde- Câhiz’in et-Tebessur bi’t-ticâre isimli eseri çerçevesinde ele alan çalışmaya rastlanılmamıştır. Bu açıdan çalışma Abbasi dönemi İslam iktisadı literatürüne Câhiz’in iktisadi görüşlerinin tespiti ile doğrudan katkı sunmaktadır.

Câhiz’in iktisadi görüşlerini doğrudan Câhiz’in et-Tebessur bi’t-ticâre isimli eseri üzerine ele alan çalışma Muhammet Yurtseven’in “Abbâsî Dönemi İktisat Coğrafyası ve İslam İktisat Düşüncesine Mekânsal Bir Yaklaşım” isimli makalesidir (Yurtseven, 2024, s. 264-290). Ancak bu

çalışmanın odak noktası bizim çalışmamızdan farklı olarak mezkûr eserin coğrafya ve iktisat çerçevesinde incelenmesidir. Yurtseven çalışmasında Câhiz'in mezkûr eseri üzerinden Abbasiler dönemi özelinde iktisat coğrafyasının gelişimi ve bu gelişimin bağlantılı olduğu mekânsal etkileşimleri merkeze almaktadır. Bu açıdan Yurtseven'in çalışmasının temel sorunsalı, İslam toplumlarının Abbasiler dönemi özelinde iktisadi yapısı ve iktisat coğrafyasının, iktisadi yapısının, ticari ilişkilerin durumunun, ürün çeşitliliğinin ve ekonomik faaliyetlerin Câhiz'in eseri vasıtasıyla incelenmesidir. Çalışma Abbasiler dönemi Müslüman toplumların iktisadi durumunu, belirli bir eser ve müellif ile bağlantılı olarak iktisat coğrafyası çerçevesinde görebildiğimiz kadarıyla ele alan ilk çalışmadır.

Yurtseven'in çalışması haricinde Câhiz'in iktisadi görüşlerine dair alanda sınırlı sayıda araştırma bulunmaktadır. Arifoğlu'nun 2018'de yayımlanmış "Abbasiler Döneminde Horosan'ın İktisadi Durumu (8-10. Yüzyıllar)" isimli doktora tezi (Arifoğlu, 2018) Câhiz'in iktisadi görüşlerine değinen bu çalışmalardan biridir. Başlığından da anlaşılacağı üzere çalışmanın ana konusu Abbasiler devri Horosan bölgesinin ekonomik durumudur. Câhiz'in gerek Abbasiler dönemi İslam iktisat düşünürlerinden biri olması gerekse de eserlerinde Horosan mıntikasının ekonomik faaliyetleri ile ilgili bilgilere yer vermesi sebebiyle Arifoğlu'nun temel kaynakları arasında yerini almıştır. Bu açıdan Arifoğlu'nun doğrudan Câhiz'i konu edinmediği ancak çalışmasının çeşitli yerlerinde bir kaynak olarak Câhiz'e yer verdiği anlaşılmaktadır. Alî Seyyid İsmâil'in Mısır'da yayımlanmış olan "el-Fikru'l-iktisâdiyyu'l-islâmî inde'l-Câhiz" isimli makalesi (İsmâil, 2019) Câhiz'in iktisadi görüşlerini ele alan diğer bir çalışmadır. Ancak çalışmanın giriş kısmından itibaren büyük bir kısmı Câhiz'in hayatı ve eseri ile genel olarak İslam iktisat tarihiyle ilgili değerlendirmelere ayrılmış, Câhiz'in iktisadi görüşlerine ise oldukça sınırlı ve yüzeysel olarak yer verilmiştir. Nuaym Mesâid'in "el-Evdâu'l-ictimâiyetü ve'l-iktisâdiyyetü fi'd-devleti'l-abbâsiyyeti" isimli yüksek lisans çalışması (Nuaym Mesâid, 2021) ise Abbasi devletinin sosyal ve iktisadi yapısına Câhiz'in bu konudaki eserleri bağlamında odaklanmaktadır. Çalışmada Câhiz'in ondan fazla eseri üzerinde yapılan araştırmaya bağlı olarak Abbasiler dönemi sosyal yapı ile iktisadi yapı tespit edilmeye çalışılmıştır. Doğu çok Abbasiler dönemi sosyal yapısına odaklanan çalışmanın iktisat ile ilgili

kısmı oldukça yetersiz ve yüzeyseldir. İki yüz küsür sayfalık çalışmanın yalnızca otuz sayfasında iktisat konuları ele alınmaktadır.

Bu çalışmada Yurtseven'in coğrafyaya odaklanan çalışmasından farklı olarak iktisat normları niteliği açısından Câhiz'in et-Tebessur bi't-ticâre isimli eseri çerçevesinde iktisadi görüşlerinin bir bütün olarak ele alınıp ortaya çıkartılması amaçlanmaktadır. Alandaki diğer çalışmalar bu konuda sınırlı bilgiler içermesinin yanında oldukça yüzeysel seviyede kalmıştır. Bu açıdan çalışmanın literatüre iki açıdan katkı sunacağı düşünülmektedir. Birincisi, bağımsız ve özgün bir düşünme faaliyeti olarak Abbasi dönemi İslam iktisat düşüncesindeki ilke ve esasların Câhiz'in mezkûr eseri çerçevesinde ortaya çıkartılmasıdır. İkincisi ise, Câhiz'in ilgili görüşlerinden modern iktisat düşüncesinin kapsamına giren birçok kavram ve ilkenin ya doğrudan ya da izdüşümsel olarak İslam iktisat düşüncesinde yüzyıllar önce var olduğunu ispat denemesidir.

Bu çalışmanın birincil amacı Câhiz'in iktisadi görüşlerinin et-Tebessur bi't-ticâre adlı kitabı çerçevesinde incelenmesidir. Bu amaç çerçevesinde çalışmanın hedefleri; Câhiz'in et-Tebessur bi't-ticâre adlı kitabına bağlı olarak iktisadi görüşlerinin çeşitli başlıklar altında tespit edilmesi, Câhiz'in tespit edilen bu görüşlerinin İslam tarihi literatürü ile desteklenmesi ve bu görüşlerden modern iktisatta karşılığı bulunan meselelerin modern iktisat ile mukayesesinin yapılmasıdır.

Bu çalışmada betimsel araştırma yöntemi ile analitik araştırma yöntemi kullanılmıştır. Literatürde bilindiği üzere betimsel araştırma, karşılaştırmalarda bulunmadan herhangi bir şeye dair gerçekleri tespit etmeyi hedeflerken, analitik araştırma herhangi bir şeyle ilgili ayrıntılı inceleme ve kıyaslamalar yaparak o şeye dair önermeler ve çıktılar oluşturma ile ilgilenmiştir. Çalışmanın yukarıda zikredilen amaç ve hedeflerine uygun olarak öncelikle Câhiz'in et-Tebessur bi't-ticâre adlı kitabı üzerinde mezkûr iki yöntem uygulanarak incelemeler yapılmış ve bu incelemeler neticesi çalışmanın başlıkları oluşturulmuştur. Bu iki yöntem şöylece uygulanmıştır; Câhiz'in mezkûr eseri gerek Câhiz'in başlıklandırması gerekse de içerik açısından baştan sona incelenip iktisada dair birbirinden bağımsız olan konular birer birer tespit edilmiştir. Bu konuların bir kısmı eserde özel bir başlık olarak geçerken ağırlıklı diğer bir kısmı ise eserin içeriği ve satır aralarında yer alıp bizim tespitimiz ile çıkarılmıştır. Daha sonra Câhiz'in eserinden çıkartılan bu konulara yine betimsel ve analitik yöntemle çeşitli başlıklar

verilmiştir. Bu başlıklar oluşturulurken bize göre konunun modern iktisadın kapsamına girebileceğinin düşünüldüğü yerlerde modern iktisattaki kavram ve kullanım, modern iktisadın kapsamına girebileceğinin tasavvur edilemediği durumda ise doğrudan Câhiz'in ifadeleri ve kullanımı esasına bağlı kalınmıştır. İlgili konular ve oluşturulan başlıklar çerçevesinde Câhiz'in değerlendirmeleri İslam tarihi literatürü ile test edilmiş ve desteklenmiştir. Şöyle ki; Câhiz'den sonra gelip aynı konuyu ele alan İslam iktisatçılarının değerlendirmelerine yer verilmiş ve bu değerlendirmeler Câhiz'in anlatısı ile kıyaslanmıştır. Gazzâlî, Dimeşkî ve İbn Haldûn bu konuda esas alınan isimlerin başında gelmektedir. Ayrıca çalışmada Câhiz'e dair konuların modern iktisadın kapsamına girebileceğinin düşünüldüğü yerlerde, modern iktisat ile karşılaştırmalar yapılarak değerlendirmelerde bulunulmuştur.

İktisat ilmi, modern anlam ve öğretisiyle klasik İslam düşüncesinde yer almamaktadır. Ancak bugün iktisat ilmi olarak bilinen ilmin altına girebilecek onlarca Kuran ayeti, hadisi şerifler ve fıkıh kitaplarındaki fıkhi meselelerin varlığı göz ardı edilemez. Bunun yanında yine klasik İslam düşüncesinde farklı adlandırmalar biçiminde, modern anlamıyla iktisadi düşüncenin kapsamına giren birçok eserin varlığı da inkâr edilemez. Câhiz'in (ö. 255/869) çalışmaları, iktisadi düşünce alanında kaleme alınmış önemli eserler arasında yer almaktadır. Asrımızda iktisadi düşünce tarihinin Aristo ve Eflatun ile başlatılıp İslam ilim geleneğinin bu alana katkı veren Câhiz gibi öncü isimlerinin göz ardı edilmesi literatür için büyük bir kayıptır (Bocutoğlu, 2015, s. 11; Özaydın vd., 2021, s. 32, 53). Câhiz'den önce her ne kadar iktisadi konularla ilgili Ebû Yûsuf'un (ö. 182/798) "Kitabü'l-harâc"ı, Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin (ö. 189/805) "Kitâbü'l-kesb"i gibi eserler kaleme alınmış olsa da "ticaret" kavramını bir kitaba² isim olarak verip kullanan ilk kişi Câhiz'dir (İsmâil, 2019, s. 189-90). Câhiz'in söz konusu çalışmasının ismi "et-Tebessur bi't-ticâre" künyesi ile maruftur.

Câhiz, birçok eserinde farklı bağlamlarda ticaret mevzusuna yer vermektedir. Tarihçilerin çalışmalarında ticaretten övgüyle bahsettiğini ifade eden Câhiz, bunun sebebi olarak ticaretin onlar için temel geçim kaynağı olmasının yanında seleflerinin mesleği ve haleflerinin yaşam biçimi oluşunu zikretmektedir (Câhiz, 2000, s. 225-226). Câhiz'in ticaret ile ilgili kaleme aldığı eserlerinden biri de çalışmamızın konusu olan "et-Tebassur bi't-ticâre" adlı kitabıdır. Câhiz'in

bu kitabı kaleme almasının sebebi olarak yaşadığı dönemde insanların bu konudaki ihtiyaçlarını karşılamak olduğu söylenebilir. Görünen o ki Câhiz, insanların ticaret mevzusu çerçevesinde kendisine yönelttikleri sorulara bu kitapta cevap vermek suretiyle bir boşluğu giderme gayretindedir. Nitekim kitabına “Allah Teâlâ sana ikramda bulunsun. Beldelerin değerli mallarının, güzide takılarının, pahalı ve değeri yüksek mücevherlerinin neler olduğunu sordun. Bunun (sorulara cevap olsun diye kitabı yazmamın) sebebi, tecrübeye sahip dirayetli kimseler için bir rehber ve ticari işlerle uğraşanlar için bir destek olması içindir. Onu “Kitâbü’t-Tebassur” diye isimlendirdim.” ifadeleri ile başlaması bu gerçeği desteklemektedir.

Câhiz’den sonra ticaret konusu birçok İslam düşünürünün çalışmalarına konu edilmiştir. Gazzâlî (ö. (ö. 505/1111) birçok eserinde ticaretle ilgili bilgilere yer verse de disiplinler üstü özgün çalışması olan ve dört ana bölümden oluşan “İhyâu ‘Ulumi’d-dîn” adlı eserinin ikinci bölümü olan adetler konusunun üçüncü kitabını “Kazanç ve Geçim” başlığı ile taçlandırıp burada konuyu ticaret merkezli ele almaktadır. Yine ticaretle meşgul bir düşünür olan (Dünyâ, 2021, s. 443) Ca’fer b. Alî ed-Dimeşkî’nin (ö. 570/1175) “el-İşâre ilâ mehâsini’t-ticâre” isimli eseri İslam iktisat düşüncesinin temel ilkeleri ile ilgili ilk özgün bilgileri havidir. Eser Dimeşkî’nin yalnızca ticaret ile ilgili görüşlerini değil; bilakis yönetim ve iktisat kuramları ile ilgili değerlendirmelerini de içermektedir. İktisat ve ticaret konusuna genişçe yer veren diğer bir İslam düşünürü İbn Haldûn’dur (ö. 808/1406). İbn Haldûn, “Mukaddime” isimli eserinde kazanç ve geçim yollarını ayrıntılı olarak ele almaktadır. İçerdiği geniş iktisat bilgisinden ötürü bir “iktisat eseri” olarak nitelendirilen (Özel, 2006, s. 2; Özaydın vd., 2021, s. 32-33) “Mukaddime” isimli eserde İbn Haldûn, iktisadi yapı ve ekonominin toplumsal sisteme tesir etmede başat rol üstlendiğine vurgu yapmaktadır (Yiğit, 2021, s. 10). Bu çalışmada Câhiz’in mezkur eser çerçevesinde iktisadi görüşleri incelenirken konuyla ilgili değerlendirmelerde bulunan Gazzâlî, Dimeşkî ve İbn Haldûn başta olmak üzere diğer İslam düşünürlerinin de görüşlerine atıfta bulunulacaktır.

1. Câhiz’in İktisadi Görüşleri

Çalışmanın giriş kısmında ifade edildiği üzere Câhiz’in et-Tebebbur bi’t-ticâre adlı eseri çerçevesinde betimsel araştırma yöntemi ve analitik araştırma yöntemiyle tespit edilen iktisadi

görüşleri çalışmanın bu kısmında tasnif edilip başlıklandırılmıştır. Bu başlıklar yine betimsel ve analitik çerçeve ile oluşturulmuştur. Zira başlıklandırma yapılırken Câhiz'in ilgili görüşlerinin modern iktisatta doğrudan veya yaklaşık olarak karşılığının bulunduğu yerlerde modern iktisattaki kavram ve kullanımı, bulunmaması durumunda ise betimsel çerçevede Câhiz'in kullanımı esas alınmıştır. Buna göre Câhiz'in ilgili görüşleri on başlık altında bir araya getirilmiştir. Bunlar sırasıyla; (1) Arz ve talep konusundaki değerlendirmeleri, (2) Altın ve gümüş ile ilgili değerlendirmeleri, (3) Altın ve gümüş dışındaki ticaret malları ile ilgili değerlendirmeleri, (4) İthalat ve ihracata konu edilen mallar ve bölgeler ile ilgili değerlendirmeleri, (5) Rızık talebi için şehir değiştirme ile ilgili değerlendirmeleri, (6) İş ve sektör değiştirme (kariyer değişikliği) ile ilgili değerlendirmeleri, (7) Alışverişte vade ile ilgili değerlendirmeleri, (8) Tüketim ve tüketiciler ile ilgili değerlendirmeleri, (9) Yatırım ve sermaye hareketliliği ile ilgili değerlendirmeleri, (10) Ticari tecrübe ile ilgili değerlendirmeleri şeklindedir. Aşağıda bu sıralama esas alınarak her bir başlık altında Câhiz'in ilgili konu hakkındaki görüş ve değerlendirmeleri ele alınacaktır.

1.1. Arz ve Talep Konusundaki Değerlendirmeleri

Piyasa ekonomisinin hâkim olduğu ülkelerde genel olarak fiyatların belirleyicisi, mal ve hizmet arzıdır. Arz ve talep, ekonominin birbirinden ayrı fakat birbirini tamamlayan iki farklı cephesini temsil ederler. Arz, üretim tarafının temsilcisi pozisyonundayken; talep, tüketim tarafının temsilciliğini yapar. Üretim ve tüketim ile ilgili iradeler birbirinden kopuk değildir. Birindeki değişiklik ve farklılık hali elbette diğerine tesir eder. Üretim ve tüketim arasında bir bağlantı bulunsa da bunlara tesir eden birçok değişken mevcuttur. Söz konusu değişkenler, üretim ve tüketimi farklı şekillerde etkileyebilir. Örnek olarak, bir malın fiyatının düşmesi; tüketici açısından malın ucuzca elde edilmesi ve buna bağlı olarak tüketimi özendirirken, üretici açısından kar oranının ve üretimin düşmesine sebep olur. Üretimin düşmesi, tüketicilerin istedikleri kadar mal ve hizmete ulaşamamalarına neden olur. Mal ve hizmetlerin azalması, fiyatların ve üretimin artmasına yol açar. Tüketimin azalması, mal ve hizmetlerin fiyatlarının yeniden düşmesine ve üretimin yeniden azalmasına sebep olur. Üretim ve tüketim arasındaki bu kovalamaca, her ikisinin eşitlendiği belirli bir denge noktasında son bulur. Talep ve arz yani

harcama ve üretim arasında eşitlik sağlandığında dengeye ulaşılır. Bu da ilgili piyasada denge var olduğunu gösterir. Arz ve talep arasındaki bu döngüye arz ve talep yasası/kanunu adı verilir (Orhan & Erdoğan, 2015, s. 59-73).

Modern iktisat, arz ve talep kanununun tespit ve tahlili için genellikle 17. yüzyıla referans yapar ve bu kanunu meşhur yapan kişinin 18. yüzyılda İskoçyalı iktisatçı Adam Smith (ö. 1790) olduğunu vurgular (Investopedia, 2024). Smith, 1776 yılında yayımlanan “Milletlerin Zenginliği” adlı kitabında arz ve talep kanununu “görünmez el” şeklinde kavramsallaştırmıştır (Skousen, 2010, s. 199-200). Ancak yeni çalışmalarla arz ve talep kanununun Smith’dan yüzyıllar önce Müslüman düşünürler tarafından ele alındığı ortaya konmuştur (Câhiz, 2017, s. 13; Dimeşkî, 1999, s. 63-66; Kâsânî, 2003, c. 2, s. 404; İbn Teymiyye, 1995, c. 8, s. 524-525; İbn Haldûn, 2004, c.2, s. 35; Dünyâ, 2021, s. 447-449; Özel, 2006, s. 2-6; Bocutoğlu, 2015, s. 23-24; Demir, 2018, s. 51-52; İsmâil, 2019, s. 206; Özaydın vd., 2021, s. 40-43; Nuaym Mesâid, 2021, s. 198). Arz ve talep kanununu ele alan ilk kişinin İbrahim b. Edhem (ö. 161/778) olduğu ifade edilmektedir. İbrahim b. Edhem, bir malın fiyatının pahalılığı ile ilgili bir dert yakınma durumu üzerine “almayarak o malı ucuzlatınız” buyurmaktadır (Gazzâlî, 1981, s. 403). İbrahim b. Edhem dışında arz, talep ve fiyatlar arasındaki ilişkiye değinen Müslüman düşünürlerden bazıları arasında Câhiz, Dimeşkî, Kâsânî (ö. 587/1191), İbn Teymiyye (ö. 728/1328) ve İbn Haldûn sayılabilir (Câhiz, 2017, s. 13; Dimeşkî, 1999, s. 63-66; Kâsânî, 2003, c. 2, s. 404; İbn Teymiyye, 1995, c. 8, s. 524-525; İbn Haldûn, 2004, c.2, s. 35). İbrahim b. Edhem ile ilgili mezkûr anekdot bir köşeye bırakılırsa, arz ve talep arasındaki ilişkiyi iktisat düşüncesi çerçevesinde ele alan erken dönem Müslüman düşünürler arasında Câhiz öne çıkmaktadır (İsmâil, 2019, s. 206; Nuaym Mesâid, 2021, s. 198).

Câhiz, arz ve talep ile ucuzluk ve pahalılık arasındaki ilişkiyi dikkat çekici şu sözlerle ifade etmektedir: “Mevcut olan (mallardan) her bir şey, var olmakla (piyasada bulunabilirliğiyle) ucuzlar; ona yönelik ihtiyaç ortaya çıktığında yok olmakla (piyasada bulunamamasıyla) pahalılaşır” (Câhiz, 2017, s. 13). Arz, talep ve fiyat arasındaki ilişkiye bir başka yerde Hintlilere dayandırdığı şu ifadelerle yer vermektedir: “Akıl haricinde çoğalan her şey ucuzlar. Akıl ise çoğaldıkça pahalılaşır/değerlenir” (Câhiz, 2017, s. 13). Bu bağlamda Câhiz, bir ürünün fiyatının

düşme sebebinin arz fazlası, yükselme sebebinin ise arz eksikliği olduğuna işaret etmektedir. “Ona yönelik ihtiyaç ortaya çıktığında” ifadesi ile Câhiz, piyasada mevcut olan mallara yönelik ihtiyaç oluşması durumunda ilgili malın piyasada azalacağı ve bulunabilirliğinin kısıtlanacağı buna bağlı olarak talep fazlasının oluşacağına değinmektedir. Ona göre ihtiyaç, talebi; talep, arz kısıtlılığını; arz kısıtlılığı da fiyatların yükselmesi sonucunu doğurmaktadır. Câhiz’e göre ihtiyaç kavramı, fiyatların düşmesi ve yükselmesinde önemli bir işleve sahiptir.

Dimeşki’nin de değer teorisinde Câhiz’e benzer bir yaklaşım benimsediği görülmektedir (Dimeşki, 1999, s. 63-66; Dünyâ, 2021, s. 447). Dimeşki, arz ve talep mekanizmasının fiyatların oluşumuna etkisini şu ifadelerle dile getirmektedir: “Hiçbir malın değeri (fiyatı) çokluğundan dolayı artmaz. Ancak, talepte bulunanlara (tüketici tercihleri) nispetle ilgili malın az olmasından dolayı değeri (fiyatı) artar” (Dimeşki, 1999, s. 63). Ayrıca günümüzde yaygın bir bilgi olan arz ve talep arasındaki döngüsel ilişkiye ve bu ilişki neticesi fiyatların nasıl oluştuğuna da şöylece değinmektedir: “Bir şeyin çoğu zaman fiyatı iki dinar olursa ve bu iki dinar ne az ne de çok ise, ister herhangi bir nedenle azalmasından ister talebin artması ya da gelişinde gecikme yaşanması veya yolların kapanması durumun da fiyat artar. Ancak, fiyatı düşerse ya talebin azalması ya da bir yolun güvenliği için ya da miktardaki artış ve yukarıda bahsedilenlerin tersi nedeniyle fiyatı bir dinara geriler” (Dimeşki, 1999, s. 23; Dünyâ, 2021, s. 447). Modern iktisattaki denge fiyatı Dimeşki’de “orta(lama) değer” olarak karşılık bulup incelenmektedir. Bu konudaki şu ifadeleri Dimeşki’nin kendi dönemini ne denli aştığını göstermesi açısından önemlidir: “Ortalama değeri tanımak için, normalde kendi ülkelerindeki o şeyin fiyatını ve görünen eksiklikleri, uzmanlara sorup, daha sonra bolluk veya dengesizlik, korku veya güvenlik açısından buldukları koşulların oranına ek olarak, aralarında karşılaştırma yapılması gerekmektedir. Sizin görüşünüze göre o şeye ortalama bir değer çıkarılır. Her bir malın veya şeyin, uzmanların gözünde satılabilir ortalama bir değeri bulunmaktadır. Bunun üzerine çıkıldığı zaman artışa göre farklı isimlerle anılır. Az bir artış olduğunda ‘fiyatta ufak bir hareketlilik oldu’ denir, biraz daha artarsa ‘nafaka’, artarsa ‘yükseldi’, artarsa ‘pahalaştı’, artarsa ‘imkânsız oldu’ denir. Aynı durum eksiklikle ilgili de yaşanmaktadır. Az miktardaki azalma olduğunda ‘fiyat sakinleşti’ denir, biraz daha fazla azalırsa ‘kesede’, azalırsa ‘ucuzladı’, azalırsa ‘satılamayacak kadar fiyatı düştü’, azalırsa ‘fiyat dibe vurdu’ denir” (Dimeşki, 1999, s. 22-23; Dünyâ, 2021, s. 448). Ayrıca

Dimeşkî, bölgesel farklılıkların da malların fiyatlarını etkilediğini konusuna dikkat çekmektedir. Buna göre bir malın bir beldeden başka bir beldeye intikali (ithalat-ihracat) ilgili malın fiyatıyla ilgili değişimlere sebep olacaktır (Dimeşkî, 1999, s. 22). Yukarıda ortaya konulan arz talep düşüncesinin istisnaları olabileceğine de yer veren Dimeşkî bunun bir örneği olarak lüks takılar ve değerli taşları vermektedir. Ona göre bu tip mallar ile sahipleri başkalarına karşı övünürler ve gösteriş yaparlar. Zira bu mallar, herkes için elde edilebilir değildir. Bu tip malların fiyatları düştüğü zaman buna bağlı olarak talep de azalır. Ancak fiyatları yükseldiği zaman bu mallara olan tercihlerde de artma meydana gelir (Dimeşkî, 1999, s. 25).

Câhiz ve Dimeşkî'den sonra arz, talep ve fiyat arasındaki ilişkiye değinen Müslüman düşünürlerden bazıları yukarıda da ifade edildiği gibi Kâsânî, İbn Teymiyye ve İbn Haldûn'dur. Kâsânî, kıymet kavramını merkeze alarak arz, talep ve fiyat arasındaki ilişkiyi şu ifadelerle anlatmaktadır: "Kıymet, fiyatların değişmesi sebebiyle her an artıp eksilir. Fiyatların değişmesinin sebebi ise insanların (ilgili mala yönelik) isteklerinin çokluğu ve azlığı ile malın (piyasadaki) azlığı ve çokluğudur" (Kâsânî, 2003, c. 2, s. 404). Buna göre Kâsânî, arz ve talebin fiyat değişimine fiyat değişiminin de kıymet değişimine sebep olacağını ileri sürmektedir. İbn Teymiyye de Cahiz'in arz ve talep ile ilgili ortaya koyduğu gerçeği daha açık ifadelerle şöyle dile getirmektedir: "Fiyatların yükselmesi oluşan pahalılık ile fiyatların düşmesi ile oluşan ucuzluk, Allah'tan başka yaratıcısı olmayan olaylardandır. Pahalılık ve ucuzluğun sebepleri sadece başkalarının haksızlığı ve adaletsizliği ile sınırlandırılmaz. Bunun sebebi, kendisine yönelik talebin bulunduğu malın (dünyada Allah tarafından) az yaratılması veya (ilgili ülke pazarına) az ithal edilmesi olabilir. Bir mala/ürüne yönelik talep fazlalaşır da ilgili mal/ürün az olursa fiyatı artar. Ancak mal/ürün çoğalır da ona yönelik talep azalır fiyatı düşer" (İbn Teymiyye, 1995, c. 8, s. 524-525). İbn Teymiyye, piyasa fiyatlarının değişimi konusunda manipülasyon, stokçuluk ve karaborsacılık gibi meşru olmayan müdahalelerin etkisi bulunsa da bu etkinin sınırlı olduğunu ve fiyatları belirleyen esas gücün Allah Teala olduğunu vurgulamaktadır. Allah'ın mallara ve insan isteklerine yönelik iradesi bu konuda belirleyici olandır. Buna bağlı olarak İbn Teymiyye, talep fazlası ve arz kısıtının fiyatların yükselmesine; arz fazlalığı ve talep azlığının ise fiyatların düşmesine sebep olacağını ifade etmektedir. Modern iktisatta söz konusu edilen arz ve talebin fiyatları oluşturduğu tezini yüzyıllar öncesinden İbn

Haldun ele almış ve örnekleme yöntemiyle malların arz ve talebi arasındaki ilişkinin fiyatları oluşturduğunu tespit etmiştir (Özel, 2006, s. 2, 6; Göçeri & İnce, 2017, s. 218-219; Demir, 2018, s. 51; Özaydın vd., 2021, s. 32-33). İbn Haldun'un bu konuda şu ifadeleri dikkat çekicidir: "Bir şehirde nüfus artar ve sakinleri çoğalırsa temel gıda maddeleri gibi zarurî (zorunlu/hayati) malların fiyatları ucuzlar ancak katık³ ve meyve gibi kemalî (zorunlu olmayan/hayati olmayan) malların fiyatları pahalılaşır. Bir şehrin sakinleri azalır ve umrânı zayıflarsa durum bunun tam tersi olur" (İbn Haldûn, 2004, c.2, s. 35). Ona göre nüfus ve ekonomik davranışlar doğrudan azalma veya çoğalma şeklinde arzı etkilemekte, arz da fiyatların yükselmesi veya düşmesine sebep olmaktadır (Göçeri & İnce, 2017, s. 218-219; Demir, 2018, s. 51; Özaydın vd., 2021, s. 33, 52). Mezkûr alıntıdaki ifadeleri ile İbn Haldun, nüfusun artması durumunda temel gıda maddelerine yönelik üretimin artacağı ve insanların zenginleşeceğine işaret etmektedir. Temel gıda maddelerine yönelik üretimin artması arz fazlalığını doğuracak ve talebin de sınırlı olması sebebiyle fiyatlar düşecektir. Ancak refah seviyesinin artması ile insanlar tüketimde zorunlu ihtiyaçların üstünde bulunan katık ve meyve gibi ikincil ve daha lüks mallara yönelik talep oluşturacağından ve bu mallar da piyasada az bulunacağından (arz kısıtı) bu malların fiyatlarının yükseleceğini vurgulamaktadır. Tam tersi durumda temel gıda maddelerine yönelik ihtiyaçlarını bile karşılama da yetersiz kalan insanların ikincil ve lüks mallara yönelik talebi azalacağından bu malların fiyatları düşecek ve temel gıda maddelerinin fiyatları ise yükselecektir.

Günümüzde Devletlerin fiyat istikrarını sürdürülebilir kılmak ve arz-talep dengesini korumak için piyasaya müdahale etmesini gerektiren başlıca sebepler arasında manipülasyon, tağşiş, taklit, haksız kazanç ve kara para aklama gibi yasak durumlar gelmektedir. Erken dönem İslam toplumlarında da fiyat istikrarını bozacak, arz ve talep kanununa müdahale sayılabilecek ve İslam hukukunda yasaklanmış bazı durumların var olduğu görülmektedir. Bunların başlıcaları arasında; alışverişte neceş⁴ (Buhârî, 1993, "Büyû", 57; Müslim, 1955, "Büyû", 9, "Nikâh", 38), ihtikar (Müslim, 1955 "Müsâkât", 129, 130) ve (şehre mal ithal eden) yolcuları karşılama (Buhârî, 1993, "Büyû", 72, "İcâre", 11; Müslim, 1955, "Büyû", 21) sayılabilir (İsmâil, 2019, s. 205-206). İslam toplumlarında bu durumların yasaklanması ile piyasada fiyat istikrarının sürekliliği ile üretici ve tüketicileri koruma amaçlanmıştır.

1.2. Altın ve Gümüş ile İlgili Değerlendirmeleri

Altın ve gümüş ilk çağlardan itibaren kullanılan değerli iki metaldir. Birçok kadim kültürde altın, değeri ve dövülebilir olması sebebiyle mücevher imalatında ve sanatsal ürünlerde kullanılmıştır. Gümüş de aynı şekilde bakırın tersine, aşağı seviyedeki yapısal dayanıklılığı ve mukavemetinden ötürü daha çok zinet maksadıyla edinilmiştir. M.Ö. 8. yüzyıldan itibaren altın ve gümüş, ticari işlemlerde şekil olarak düzenli olmayan ve çoğunlukla bir tarafı damgalı olacak şekilde madeni para olarak kullanılmıştır (Antik Çağ'da Altın, 2025; Gümüşün Tarihi, 2025). İslam medeniyetinin ortaya çıktığı dönemde altın ve gümüş dünyanın diğer bölgelerinde değerli iki maden olarak görülüyor ve gerek mücevher yapımında gerek sanatsal imalatlarda gerekse de ticari muamelelerde sıkça kullanılıyordu. Erken dönem İslam toplumlarında altın ve gümüşün yeri ve kullanımı ile ilgili bilgilere atıfta bulunan birçok çalışma mevcuttur. Bunlar arasında dikkat çeken düşünürlere biri de şüphesiz Câhiz'dir.

Câhiz, altın ve gümüşü mal tasnifi içerisinde bir yere yerleştirmeden doğrudan bağımsız olarak ele almaktadır. Ancak onun altın ve gümüşe özel başlık açıp diğer ticaret mallarından ayırması açıkça ifade etmese de zihninde buna dair bir mal tasnifi bulunduğuna işaret etmektedir. Nitekim Câhiz'den sonra gelen Dimeşkî'nin mal kavramı ve mal tasnifi, Câhiz'e dair bu çıkarımı desteklemektedir. Dimeşkî, malı dört kısım olarak ele almakta ve altın, gümüş, bunların işlenmiş bütün türlerini birinci kısımda sâmit (sessiz) mal olarak ele alıp diğer mal türlerinden ayırmaktadır (Dimeşkî, 1999, s. 13).

Câhiz'in yaşadığı çağda İslam coğrafyasında altın ve gümüş madenleri çokça mevcuttu. Bu da Abbasî devletinin ekonomik kalkınmasına pozitif yönde katkılar sunmaktaydı. Altın ve gümüş madenleri hem dinar ve dirhem olarak para basımında, hem de zinet ve zanaat gibi sektörlerde kullanılmaktaydı (Arifoğlu, 2018, s.84). O dönemde Horasan bölgesi altın ve gümüş madenleri açısından önemli bir merkezdi. Horasan bölgesinde Belh bölgesinin sınırlarından itibaren, Gûr'un arkasına ve buradan Bâmiyân'a oradan da Benchîr'e ulaşıp, Vahhan mıntıkasına dek uzanan, sıralı dağların tamamında altın ve gümüş madenleri mevcuttu (İbn Havkal, 1939, s. 444). Gümüş o dönemde özellikle Benchir, Tûs, Bervân, Gûzgan ve Bûttem dağlarında çokça mevcuttu. En büyük gümüş madeni Belh bölgesinde bulunan Benchir'deydi. Buradaki madenin

bulunduğu dağda on bin gümüş madencinin çalıştığı nakledilmektedir (Makdisî, 1992, s. 327). Altın ise yoğun olarak Kûhistân (Garcistân/Garcişşar), Bârmân, Tûs, Guzmanan, Ribât-ı Kervan ve Nûkan dağlarından çıkartılmaktaydı (İbn Havkal, 1939, s. 434; Makdisî, 1992, s. 327).

Câhiz, “et-Tebassur bi’t-ticâre” isimli eserinin girişten sonraki ilk konusunu altın ve gümüşte orijinallik ve sahteliğin tespit edilme yöntemlerine ayırmıştır. Câhiz, diğer değerli madenlerle ilgili değerlendirmelerini eserinin bir sonraki başlığında toplu olarak aktarmaktadır. Câhiz’in diğer değerli maden ve emtiaları öteleyip altın ve gümüş ile ilgili bilgileri müstakil bir başlıkta ve eserinin başında vermesinin başlıca iki sebebi olabilir. Birincisi, altın ve gümüşün söz konusu dönemde en değerli maden olmasıdır. İkincisi ise, Câhiz’in yaşadığı asırda altın ve gümüşün ticaretteki temel mübadele aracı olma niteliğidir (İsmâil, 2019, s. 211).

Câhiz, kendisinden önceki asırlardan itibaren yaşadığı çağa kadar altının değerli olma konusundaki üstünlüğünü devam ettirdiğini vurgulamaktadır. Ona göre altının her türlü değeri vardır. Yüzyıllardan beri altının bu konudaki üstünlüğünü kaybetmemesini ise; işlem esnasında körüğün kir ve pisliğinin altını kirletmemesi, eskimekle orijinallliğini ve parlaklığını koruyup bozulmaması ile diğer eşyaların dokunma ve (yer altına) saklanması durumunda değer kaybına uğramasına karşılık altının değer kaybı yaşamamasına bağlamaktadır (Câhiz, 2017, s. 15).

Câhiz’in yaşadığı çağda mübadele aracı, dinar ve dirhem biçiminde belirim göstermiş olan altın ve gümüş idi. Yukarıda ifade edildiği üzere Câhiz yaşadığı çağda altın ve gümüşün en değerli mal olduğunu açıkça ifade etmekte ve bunun nedenlerini sıralamaktadır. Ancak ticarete diğer mal ve madenler yerine altın ve gümüşün mübadele aracı olarak seçilme nedenleri üzerinde durmamaktadır. Hicri altıncı yüzyılın İslam düşünürlerinden Dimeşkî bu konu üzerinde durmakta, Câhiz’in altın ve gümüşün en değerli maden olma nedenleri olarak zikrettiği özelliklere altın ve gümüşün ticarete mübadele aracı olarak ortaya çıkma nedenleri arasında değinmekte ve diğer başka bir dizi neden daha sıralamaktadır. Dimeşkî, altın ve gümüşün mübadele aracı olarak ortaya çıkışını sistematik olarak tarihsel bağlamı ve sebepleri ile ihtiyaç kavramı temelinde ele almaktadır. Dimeşkî, insanın diğer canlılardan farklı olarak birçok ihtiyacı bulunduğunu ve bu ihtiyaçların çeşitli zanaat ve mesleklerle elde edilebildiğini, insanın

ömrünün kısa olması sebebiyle her bir zanaat ve meslekte uzmanlaşamayacağından dolayı insanların birlikte yaşamak zorunda kaldığını savunmaktadır. Ona göre insanın her bir ihtiyacı zaman ve miktar açısından değerine göre değişkenlik arz edebilir. Bu sebeple her bir zanaat, meslek veya bunlara dayalı ürünün değerinin kendisiyle ölçüleceği bir araca ihtiyaç duyulmuştur. İlk insanlar bu aracı belirlemek üzere bitkiler, canlılar ve madenlere bakmışlardır. Bitkiler ve madenler çabuk bozulup çürüyeceğinden madenlere yönelmişlerdir. Madenlerden demir ve bakırın çabuk paslanması, kurşunun siyah renk vermesi ve aşırı yumuşak olması nedeniyle şeklinin ve kalıbının kolayca bozulması sebebiyle tercih edilmemiştir. Bunlar yerine altın ve gümüşün üstünlüğü ve mübadele aracı olarak kullanılabilirliği konusunda insanlar görüş birliği etmişlerdir. Dimeşki, bunun sebepleri arasında dizilebilmesi, dövülebilmesi, bir araya getirilebilmesi, ayrıştırılabilmesi, parlak kalması, kötü koku barındırmaması, istenilen şekle girdirilebilmesi, gömüldüğünde olduğu hal üzere kalabilmesi, üzerlerine koruyucu çeşitli alametlerin konulabilmesi ve orijinalliğini koruyabilmesini saymaktadır. İnsanlar altını gümüşten üstün tutmuşlar ve altının bir parçasını gümüşün birkaç parçasına karşılık getirmişlerdir. Böylece bu iki madeni diğer mallar için para birimi, ölçü vasıtası ve mübadele aracı kılmışlardır (Dimeşki, 1999, s. 16-18). Makrîzî (ö. 845/1442) de altın ve gümüşün dünya tarihi boyunca birçok devlet ve toplum için mübadele aracı olarak kullanıldığını ifade edip malların fiyatlarının belirlenmesi ve emeğin değerinin tespit edilmesi konusunda bu iki değerli madeni başvurulduğunu vurgulamaktadır. Makrîzî, Hz. Peygamber'den (s.a.v.) itibaren kendi çağına kadar İslam tarihinin tamamında resmi para birimi olarak yalnızca altın ve gümüşün kullanıldığını vurgulamaktadır. Ona göre her ne kadar İslam'ın ilk dönemlerinden itibaren felsler ticarete kullanılmış olsa da bu kullanım toplum arasında sınırlı seviyede kalmış ve yaygınlık kazanmamıştır (Makrîzî, 2002, s. 47, 71). Makrîzî, felslerin içinde yaşadığı coğrafya olan Mısır diyarında da Eyyûbî sultanı Muhammed el-Kâmil İbn'ü'l-Âdil'e (ö. 635/1238) kadar değeri küçük olan malların ticaretinde kullanıldığını, ondan sonra ise ilk defa resmi para birimi olarak kabul edildiğini bildirmektedir. Makrîzî, Muhammed el-Kâmil'in haleflerinin de yüksek miktarda fels basımı gerçekleştirerek onun politikasını devam ettirdiğini (Makrîzî, 2002, s. 70) bu sebeple zamanla felslerin dirhemini yerini aldığını ve çağında Mısır'da yaşanan büyük kıtlığın da sebeplerinden biri olduğunu kaydeder (Makrîzî, 2002, s. 41-42, 67).

Orta Çağ İslam beldelerinde temel mübadele aracı olan altın ve gümüşte orijinalliğin tespiti ve sahteciliğin önlenmesi için çeşitli yöntemlere başvurulmuştur. Câhiz, altın ve gümüşte sahteciliğin belirlenebilmesi için bazı yöntemler önermektedir. Altında sahteciliği önleme ve orijinalliği belirleme yöntemi olarak saç veya sakala sürmeyi önermekte ve bunun ilklerin (evâil) yöntemi olduğuna atıfta bulunmaktadır. Buna göre altının saç veya sakala sürülmesi esnasında kıllara yapışması ve güçlkle gezdirilmesi orijinalliğinin belirtisidir. Aynı zamanda sahte altını tespit için hafiflik ve ağırlığına bakılabileceğine ve gerçek altının ağır olacağına dikkat çekmektedir. Gümüşün orijinalliğini tespit için önerdiği yöntem ise gümüşün eritilmesinden sonra ağza alındığında tadının tatlı olması ile ağızda bekletildiğinde susuzluğu gidermesi olarak açıklamaktadır. Câhiz, sahte ve karışımli olan gümüşün ise eritildiğinde tadının acı ve tuzlu olduğunu vurgulayıp aynı zamanda katı olan sahte gümüşe vurulduğunda zil sesi gibi bir sese sahip olduğunu ifade etmektedir (Câhiz, 2017, s. 15). Dimeşkî de altın ve gümüşte sahteciliği belirleme yollarına dikkat çekmektedir. Altın için önerdiği yöntemler şunlardır: (1) Ateşte ısıtılması ki altın dışındaki karışımlar siyah veya yeşil gibi başka bir renge dönerek değişime uğrar. (2) Hafiflik ve ağırlık testinden geçirmek. Zira gerçek altın diğer madenlere göre ağır olur. (3) Ses testinden geçirmek. Zira altın, orta düzeyde yumuşak bir sese sahiptir. Gümüş veya bakır ile karıştırıldığında bu sesinde incelik ve keskinlik ortaya çıkar ki bu ses yapısındaki sertlik ve dolgunluğu gösterir. Gümüşe altın kaplama yapıldığında ise hiç ses çıkmaz. (4) Mihenk taşı kullanmak. (5) Altını dövüp, dövülmüş parçaları avuçlayıp bir çömlek içine tuzla beraber koyup kısık ateşte yirmi saat kadar bekletmektir (talik). Ateşten çıkınca parlaklığını ve rengini korursa bu orijinal olduğunu gösterir. Dimeşkî gümüş için ise en önemli yöntemin ters rüzgara karşı onu serpmek olduğunu, bu durumda gümüş olmayanların dağılacağını diğer bir yönteminde ateşte ısıtmak olduğunu ifade etmektedir (Dimeşkî, 1999, s. 18-20).

1.3. Altın ve Gümüş Dışındaki Ticaret Malları ile İlgili Değerlendirmeleri

Câhiz'in altın ve gümüş dışında ele aldığı ve ilgili dönemde ticarete konu edilen malların başlıcaları arasında değerli taşlar, güzel kokular, tütsüler, kumaşlar, elbiseler, kumaş boyaları, ilaçlar ve eğitilerek avcılık yapmak için kullanılan yırtıcı kuşlar yer almaktadır. Câhiz bu mallar ile ilgili çeşitli bilgilere yer vermektedir. Bir kısmının yapısal özelliklerine, bir kısmının kendi

içindeki farklı türlerine diğer bir kısmının ise üstünlük ve kalite niteliklerini tespit etme yöntemlerine değinmektedir.

Câhiz'de mal kavramının tanımı veya mal sınıflandırmasına rastlanılmamıştır. Ancak ticaret konusuyla ilgili Câhiz'den sonraki en meşhur ve hâkim halefi olan Dimeşkî'de bu konunun sistemli olarak ele alındığı görülmektedir. O, malı lügat anlamı bağlamında "elde edilen (kazanılan) az ya da çok her şey" olarak tanımlayıp (Dimeşkî, 1999, s. 13) dört kısım olarak tasnif etmektedir. Dimeşkî mal tasnifini şu sözlerle ifade etmektedir: "Bu isimlendirme dört kısma ayrılmaktadır. Birincisi sâmit (sessiz) mallardır ki altın, gümüş ve bunların işlenmiş olan bütün türleri bu kapsama girer. İkincisi, arz (çoğulu uruz) denilen mallardır ki emtia, ticari mallar, mücevherler, demir, bakır, kurşun, ahşap ve bunlardan imal edilmiş bütün türleri kapsar. Üçüncüsü ise, gayrimenkullerdir ki bunlar ikiye ayrılır. Bunlardan ilki çatılı olanları kapsar; evler, hanlar, dükkanlar, hamamlar, değirmenler, sıkım haneler, çömlekçi dükkanları, fırınlar ve tabakhaneleri içerir. Gayrimenkullerin diğer kısmı ise ekili olanlardır ki meyve bahçeleri, bağlar, meralar, çalılıklar ve bunların içerdiği pınarlar ve nehir sularındaki haklardır. Dördüncüsü ise canlılardır. Araçlar sâmit (sessiz) mal olan gümüş ve altının karşıtı olmak üzere bunlara nâtık (sesli) mal diye isimlendirmektedir. Bunlar üçe ayrılır. İlki "rakîk" yani köleleri; ikincisi ise at, eşek ve müstamel (iş için kullanılan) develeri; üçüncüsü ise koyun, inek, keçi, sığır ve sâime (merada otlayıp besi için alınmış) develeri kapsar" (Dimeşkî, 1999, s. 13-14). Bu çalışmanın ikinci başlığının ana konusu Dimeşkî'nin sâmit (sessiz) mal olarak ifade ettiği altın ve gümüşe, üçüncü başlığı olan bu başlık ile ithalat ve ihracat ürünlerini ele alan dördüncü başlığın ana konusu ise Dimeşkî'nin arz (urûz) mallar olarak ifade ettiği ikinci kısma karşılık gelmektedir. Bu açıdan Câhiz'in mezkûr eseri analitik olarak esas alınarak oluşturulan başlıklandırmanın ele alınan mal sıralaması açısından Dimeşkî'nin tasnifine işaret ettiği söylenebilir.

Câhiz, değerli taşlar ile güzel koku ve tütsülere (buhurlar) yer vermektedir (Câhiz, 2017, s. 21-22). Zikrettiği değerli taşlar arasında inci, yakut, zeberced, firuze, akik, bicazi (granit), billur ve elmas yer almaktadır. Câhiz, bu taşların özelliklerini, gerçeğini sahtesinden ayırma yöntemlerini ve kendi içerisindeki türlerini detaylı bir şekilde anlatmaktadır (Câhiz, 2017, s. 17-19). Dimeşkî,

değerli taşlar konusundaki anlatısı ile Câhiz'i aşmış ve Câhiz'in dile getirdiği hemen hemen her taşı özel bir başlıkta alt türleri, özellikleri ve sahteciliği tespit açısından değerlendirmiştir (Dimeşkî, 1999, s. 24-30). Hakkında değerlendirmelerde bulunduğu güzel kokular arasında farklı türleriyle beraber el-ûdu'l-hindî (Bilimsel olarak "Aquilaria Malaccensis" ismiyle bilinmektedir.), misk ve anber almaktadır. El-ûdu'l-hindî'nin ana vatanı Hindistan bölgesidir. En meşhur türü ise daha çok Endonezya'da bulunan kakuledir. Günümüzde gerek koku gerek baharat gerekse de ilaç olarak kullanılmaktadır. Hindistan, Afrika ve Endonezya'dan ihraç edilen el-ûdu'l-hindî, deniz ticareti kanalıyla Çin ve Aden mıntikasına dağıtılıyordu. Aden bölgesine ulaşanlar tüccarlar vasıtasıyla Arap yarımadası ve Ortadoğu'nun diğer bölgelerine ulaştırılıyordu. Çin'den ihraç edilenler ise İpek Yolu ile Batı'ya ulaştırılıp pazarlanıyordu (Yurtseven, 2024, s. 279). Dimeşkî ise, el-ûdu'l-hindînin özellikleri arasında hafif bir kokusu olduğunu, renginin siyaha yakın olduğunu, yandığında kokusunun ıhlamur kokusuna benzediğini, kokusunun değişime uğramayıp başı ve sonunun aynı kalması olduğunu ifade etmektedir (Dimeşkî, 1999, s. 32). Câhiz'in değindiği önemli kokulardan biri de misktir. Kuru ve açık renge sahip olan miskin kaliteli koyu renkli olanın ise kalitesiz olduğunu vurgulayan Câhiz, miske orijinal ve sahteciliğin belirlenmesi için de çeşitli yöntemler önermektedir (Câhiz, 2017, s. 21-22). Dimeşkî de taşşış ve sahteciliğin miske çokça yapıldığını bu sebeple misk ticaretinde dikkatli olunması tavsiyesinde bulunmaktadır (Dimeşkî, 1999, s. 31). Misk ile ilgili bu değerlendirmeler ilgili dönem için son derece önemlidir. Zira ilgili dönemde gerek İslam coğrafyasında gerekse de Dünya'nın diğer yerlerinde misk rağbet gören bir üründü. Müslüman tüccarlar, miske yönelik bu talebi karşılamak için Çin ve Tibet'ten tahsil ettikleri miski bir liman kenti olan Ubulla'de toplayıp buradan Dünya'nın diğer bölgelerine ulaştırıyorlardı (Yurtseven, 2024, s. 279).

Câhiz'in ele aldığı ticaret malları arasında kumaşlar, elbiseler, kumaş boyaları ve ilaçlar da bulunmaktadır. Zikrettiği kumaşlar arasında değişik türleri ile birlikte nakışlı kumaşlar, kürklerle örtü ve kılıflar bulunmaktadır. Bunların ipekten, yünden ve kuş tüyünden yapılmış değişik türleri üzerinde detaylıca durmaktadır (Câhiz, 2017, s. 22-27). Bunlardan başka kendi döneminde eğitilerek avcılık için kullanılan yırtıcı kuşların da ticarete konu edildiğine değinmektedir. Bu kuşların ithal edildiği beldelere, özelliklerine ve aralarındaki farklılıklara ve

değişik türlerine yer vermektedir. Zikrettiği kuşlar arasında kartal, şahin, atmaca ve bozdoğan yer almaktadır (Câhiz, 2017, s. 29-30, 37-38). Abbasiler döneminde saray hanedanı ve bürokratlar tarafından hususi olarak yetiştirilen ve avcılık amacıyla kullanılan bu yırtıcı hayvanlarla ilgili değerlendirmelerde bulunan Câhiz, bunlarla ilgili çeşitli standartları zikretmektedir. Bu nokta, ilgili dönem için İslam coğrafyasındaki ürün çeşitliliğine işaret etmesi bakımından oldukça önemlidir (Yurtseven, 2024, s. 285).

1.4. İthalat ve İhracata Konu Edilen Mallar ve Bölgeler ile İlgili Değerlendirmeleri

Câhiz, ithalat ve ihracata konu edilen mallar ve bölgelerle ilgili geniş bir yelpazede değerlendirmelerde bulunmaktadır. Onun bu konudaki değerlendirmeleri dünya üzerinde o dönemde var olan ve ticareti yapılan birçok değişik emtia ve mal ile ilgili bilgisinin genişliği ve yetkinliğine işaret etmesinin yanında dünyanın çeşitli bölgeleri ile ilgili coğrafya bilgisinin derinliğini göstermektedir. Zira şimdiki İran'dan Anadolu, Mısır, Fas, Umman, Çin ve Hindistan'a kadar uzanan birçok bölgeye atıfta bulunmaktadır. Câhiz'in ithalat ve ihracat konusu çerçevesinde ele aldığı emtia ve mallara gelince bunların bir kısmının zaruri ihtiyaçlar kabilinden olduğu, diğer bir kısmının ise tahsini ve kemali ihtiyaç türünden olduğu görülmektedir. Câhiz bir kategorileştirme yoluna gitmeden çeşitli bölge isimleri vererek ilgili bölgeden ithat edilen malları karışık ve ardışık olarak saymaktadır.

Câhiz'in uluslararası ticarete konu edilen mallarla ilgili aktardığı bilgilerin bir kısmına örnek kabilinden değinilmesi konunun daha iyi anlaşılması açısından önemlidir. Şimdiki İran'dan keten kumaşlar, gül suyu, yasemin yağı ve çeşitli içeceklerin tedarik edildiğine yer vermektedir. Ayrıca şimdinin İran şehirlerinden Ahvaz ve çevresinden şeker, ipek ve hurma ithal edildiğini ifade etmektedir. Bunların dışında Çin'den kılıç, ipek, kâğıt, mürekkep, semer, yağmurluk montlar, atlar ile tencere ve kapların; Mısır'dan ince giysiler, eşekler ve zeberced; Umman'dan inci; Musul'dan örtüler, kıldan yapılmış giysiler ve çeşitli kuşlar; Azerbaycan ve Ermenistan'dan yağmurluk montlar, kilimler, ince dokunmuş halılar ile yün ithal edildiğini vurgulamaktadır (Câhiz, 2017, s. 29-35).

Câhiz'in İslam toplumlarının ithalat yaptığı ülke ve devlet isimlerinden yer verdiklerine bakıldığında iki devlet haricinde bütün ithal malların İslam coğrafyasının kendi içinden tedarik edildiği ortaya çıkmaktadır. İstisna teşkil eden iki devlet ve bölge ise Çin ve Hindistan'dır. Bu durum, İslam toplumlarının ve Müslüman devletlerin o dönem için ihtiyaçlarını kendisinden karşılayabilme kapasite ve kabiliyetini göstermesi bakımından önemlidir (İsmâil, 2019, s. 213-214).

1.5. Rızık Talebi İçin Şehir Değiştirme ile İlgili Değerlendirmeleri

Câhiz, kişinin konfor alanının dışına çıkıp rızık ve kazancın vesilelerine tutunması gerektiğini savunmaktadır. Ona göre bu konuda gevşeklik ve tembelliğe mahal yoktur. Kişi, bu konuda kendisini belirli bir şehir veya bölge ile sınırlandırmamalı, rızık ve kazanç sağlaması hangi şehir veya bölgede kendisi için müyesser ise oraya göç etmede tereddüt etmemelidir. Bununla ilgili olarak şu ifadeleri dikkat çekicidir: "Bir kimse bir bölgede rızık (ve kazanç) temin edemiyorsa başka bir bölgeye intikal etsin" (Câhiz, 2017, s. 13). Diğer bir yerde "Ey insan! Seninle bulunduğun belde arasında bir soy bağı yoktur. Beldelerin en hayırlısı sana uygun olandır... İnsanların en hayırlısı sana faydalı olandır... Ticaretin en hayırlısı sana kazanç getirendir..." (Câhiz, 2017, s. 14). Ticaret, mahiyeti itibariyle serbest piyasa ekonomisinde sabit olmayan bir fiyat mekanizması gerektirmektedir. Orta Çağ'da şimdiki Avrupa ülkelerinde kilise, ticaret yapan kimseleri "adil fiyat" diye anılan sabit fiyata icbar ederken İslam dünyasında pazarda serbest fiyatlandırma uygulaması hakimdi (Arifoğlu, 2018, s.103). Hz. Peygamber (s.a.v.) Medine pazarlarında mallara yönelik fiyat belirlememe politikasını takip etmekteydi (Buhârî, 1993 "Büyu", 34, 42, 51).

Gerek ayetlerde gerekse de Hz. Peygamber'in (s.a.v.) uygulamalarında Câhiz'in ortaya koyduğu bu gerçeği destekleyen dayanaklar bulunmaktadır. Allah şöyle buyuruyor: "Yeryüzünü size boyun eğdiren O'dur. Şu hâlde yerin omuzlarında (üzerinde) dolaşın ve Allah'ın rızkından yeyin. Dönüş ancak O'nadır" (en-Nisâ, 4/100). Diğer bir ayet şöyledir: "Kim Allah yolunda hicret ederse, yeryüzünde gidecek çok yer de bulur, genişlik de. Kim Allah'a ve Peygamberine hicret etmek amacıyla evinden çıkar da sonra kendisine ölüm yetişirse, şüphesiz onun mükâfatı Allah'a düşer" (el-Mülk, 67/15). Bir başka ayette Allah'a karşı bedeni ibadet olan namazın

ikamesinin ardından yeryüzüne dağılma ve rızık aranmasına şöyle teşvik edilmektedir: “Namaz tamamlanınca artık yeryüzüne yayılabilir ve Allah’ın lütfü kereminden rızıkınızı temine çalışabilirsiniz” (el-Cuma, 62/10). Hz. Peygamber (s.a.v.) peygamber olarak gönderilmeden önce rızık ve kazanç gayesiyle Hz. Hatice’nin (r.a.) mallarını satmak üzere Şam diyarına seyahat etmiştir (İbn Sa’d, 1957-58, c. 8, s. 14-19). Yine Hz. Ebubekir (r.a.), Hz. Peygamber’in (s.a.v.) vefat etmesinden bir sene evvel, Bedir’e katılan sahabelerden Nuaymân (r.a.) ve Süveybıt b. Harmele (r.a.) ile ticaret amacıyla Busrâ’ya seyahat etmiştir (İbn Mace, 2009, “Edeb”, 24).

1.6. İş ve Sektör Değişirme (Kariyer Değişikliği) ile İlgili Değerlendirmeleri

Kişinin kariyerinde köklü bir değişiklik yapması oldukça güç bir yol ayrımıdır. Zira bu değişiklik beraberinde uzun yıllar emek verdiği ve kendisi için belirli bir konfor alanı oluşturduğu mevcut kariyerini terk etmesi ve risklerle dolu olan ve başarısızlık ile sonuçlanabilecek yeni bir kariyere giriş anlamına gelir. Ancak mevcut kariyer ve işin kazancının geçime yeterli gelmediği ancak yeni kariyer ve işle ilgili beklentinin bunu karşılayabileceği yönünde olduğu durumlarda iş değiştirmek bir tercih hatta zaman zaman bir zorunluluk olabilir. Bu durumda kişinin gerekli olan araştırma ve hazırlık sürecinin ardından aksiyon alması gerekir. Her iş, bir alışma ve öğrenme süreci gerektirdiği için başı zordur. Ancak zorluklar azim ve gayret ile aşılar. İş ve sektör değiştirme ile ilgili zikredilen bu gerçekleri asırlar önce Câhiz dile getirmektedir.

Abbasiler döneminde ticaret önemli gelişim kaydetmiştir. Bunun birçok nedeni vardır. Bu nedenlerden biri de o dönemde 10 milyon kilometrekareye ulaşmış (Makdisî, 1992, s. 17) İslam devleti sınırları içerisinde tek elden yönetim ve buna bağlı olarak ticari birliğin oluşması ile devletin ticarete müdahalesine etmemesi düşüncesinin hâkim olmasıydı. Aynı zamanda Abbasiler; Basra, Hazar, Doğu Akdeniz ve Hint körfezlerine hakimdi. Bu önemli geçiş noktaları Çin ve Japonya gibi uzak doğu ülkeleri ile ticareti kolaylaştırmaktaydı Arifoğlu, 2018, s. 102). İslam coğrafyasında hâkim olan serbest ticaret ve serbest pazar uygulaması, Câhiz’in bu konudaki iktisadi tavsiyelerine de etki etmiştir. Orta Çağ Avrupa’sında tüccarlar kilise tarafından “adil fiyat”a mecbur bırakılırken, İslam coğrafyasında serbest piyasanın varlığı Câhiz’in iş ve sektör değişimi ile radikal ve keskin tavsiyelerde bulunma olanağı sağlamıştır.

Zira ticaret ağının geniş, iş olanaklarının fazla olduğu bir ortamda bu tip bir değişikliğin kişiye olan ekonomik zararları oldukça sınırlı olacaktır.

“Câhiz’in konu bağlamındaki şu ifadeleri dikkat çekicidir: “Bir ticarete kazanç (kar) elde edemezseniz, onu bırakıp diğer bir ticarete geçin” (Câhiz, 2017, s. 13). Bununla Câhiz, bir iş veya sektörün başarılı olmaması durumunda terk edilmesi gerektiği hakikatini dile getirmektedir. Ona göre bir ticaret dalında ciddiyet ve çaba ile çalışılıp da kazanç sağlanamaması durumunda başka bir ticaret dalına intikal edilmesi icap eder.

Câhiz, insanın hayattaki temel görevlerinden birinin de çalışma ve üretime katkı sunma olduğu düşüncesindedir. Ona göre bu durum, onu başkalarına muhtaç olmaktan uzaklaştırıp maişetini temin etmesine destek olacaktır (Câhiz, 1969, s. 94-97). Bir ticarete başarılı olunmaması durumunda başka bir iş veya ticarete girişme şeklinde verdiği tavsiyelerin arka planında bu tip bir iktisadi düşünce yatmaktadır. Câhiz döneminde önemli iş ve gelir kapılarından biri de şüphesiz çiftçiliktir. Câhiz, Abbasi halifelerinin tarım ve çiftçiliğe destek verdiğine atıf yapmaktadır. Toprağın ekime uygun hale getirilmesi, çiftçilere bedava tohum dağıtılması, sel ve su baskınlarına karşı köprüler inşa edilmesi bu destek faaliyetlerinden bir kısmıdır (Câhiz, 1928, s. 18-19).

Dimeşkî, Câhiz’den sonra iş ve meslek konularını ele alan düşünürlerden biridir. Ona göre iş alanları çok değişik olup, bunların derecelendirilmesi de farklı farklıdır. İş ve meslek üstünlüğü için iki kriter öneren Dimeşkî, bunların, işin konusu (mahal) ve işin amacı/neticesi olduğunu vurgulamaktadır. Doktorluk ve marangozluk meslekleri üzerinden bu kriterleri şu ifadelerle örneklendirmektedir: “Tercihler, iki açıdan alınmaktadır. Biri konu açısından, diğeri de amaç açısından. Örnek olarak, doktor, marangozdan daha iyidir. Doktorun yaptıklarının meyvesi, insanların vücudunda görülür. Marangozun da eseri, ahşapta görülür. İnsanların vücudu, ahşaptan daha önemlidir. Ve konuyu amaç açısından ele alındığı zaman, doktorun amacı, sağlığı korumak ve yok olan sağlığa tekrar kavuşmak. Marangozun amacı ise, ahşabı, elindeki listeye göre, yatak veya kapı olarak şekillendirmek. Böylece, sağlığı korumak, kapı ve yatak yapmaktan daha iyidir” (Dimeşkî, 1999, s. 56). Ayrıca değersiz iş ve mesleklere de değinen

Dimeşkî bunları üç başlıkta toplayıp; akla zarar veren işler, bedene zarar veren işler ve ahlak ve değerlere zarar veren işler şeklinde formüle etmektedir (Dimeşkî, 1999, s. 57-58).

İbn Haldûn ise konuyu daha geniş bir perspektifle geçim yolları başlığında ele almaktadır. Ona göre geçim yolları; yöneticilik, çiftçilik, meslek (sanat) ve ticaret olmak üzere dördttür. Bunları fikir ve düşünmenin müdahil olup olmaması bakımından doğal (tabî) olma özelliği çerçevesinde değerlendiren İbn Haldûn yöneticiliğin doğal olmadığını diğer üçünün ise doğallığı güçlü olma bakımından sırasıyla çiftçilik, meslek (sanat) ve ticaret olduğunu vurgu yapmaktadır. Bu sıralamada çiftçiliğin en doğal geçim yolu olduğunu ifade eden İbn Haldûn, bu özelliği sebebiyle Hz. Adem'den itibaren bütün insanlığın bu meslek ile tanışık olduğunu bildirmektedir (İbn Haldûn, 2004, c.2, s. 68-69). İbn Haldûn'un üzerinde durduğu diğer bir hakikat emeği en önemli üretim faktörü olarak görmesidir. Bu yönüyle İbn Haldûn insanları çalışma hayatına teşvik etmektedir. Ona göre doğal kaynakların mal ve hizmete dönüştürülmesi ancak insan emeği ile mümkün hale gelebilir. Rızkı kişinin zaruri ihtiyaçları ile sınırlayan İbn Haldûn, bundan fazlasının ise sermaye ve kazanç olduğunu vurgulamaktadır. Sermaye ve kazanç ise kişinin emek ve çabasına bağlıdır. Aynı zamanda emek değeri tayin etmede baş röle sahiptir. Ona göre bir ürünün değeri ona yönelik emek ile doğrudan ilişkilidir. Emek üretimi, üretim de refahı doğurur (İbn Haldûn, 2004, c.2, s. 65-67).

Gazzâlî meslek tercihi konusunda temel ilke olarak Müslümanlara yararlılığı benimsemektedir. Ona göre harama vesile olan erkekler için altın yüzük yapma yine erkeklere özel ipek kumaştan giysi imal etmek yasak (haram) olan mesleklerdir. Ona göre hayatı idame bakımından yiyeceklere ulaşılması için çiftçilik, giyecek temini için dokumacılık ve mesken temini için inşaat mesleği ile birlik, beraberlik ve yardımlaşma için yöneticilik (siyaset) mesleği zorunludur (Gazzâlî, t.y., c. 1, s. 12-15).

1.7. Alışverişte Vade ile İlgili Değerlendirmeleri

Câhiz, tüccarları vadeli satıma karşı uyarmaktadır. Zira vadeli satım, malın bedelinin satıcıya geç ulaşması sebebiyle sermayenin kullanımına ve büyütülmesine engel olur. Bununla ilgili şu ifadeler yer vermektedir: "Zenginlerden birine 'malın neyle çoğaldı' diye sorulunca 'hiçbir

zaman vadeli satım yapmadım' şeklinde cevap verdi" (Câhiz, 2017, s. 14). Câhiz'in de ifade ettiği gibi vadeli satım satıcı açısından birçok problem taşımaktadır. Bunların başında ifa riski gelmektedir. Müşterinin darda olması durumunda bedeli ödeyememesi veya gücü yettiği halde savaşklama yoluna gitmesi gibi olumsuz bir durum ortaya çıkabilir. Satım akdinin gerçekleşme vakti ile bedelin tahsil edilmesi arasındaki süre (vade) içerisinde malın bedelinin yükselmesi satıcı açısından zarar oluşturur. Satıcı her ne kadar alacağıının sabit olması açısından bir bedele/değere malik olsa da bu bedel/değer donuk ve faydalanılamaz bir haldedir. Bu açıdan satıcı yine zarar durumundadır. İslam'ın borcu (karz) ödemeye teşvik etmesi (Buhârî, 1993, "İstikrâd", "Vekalet", 5; Nesâî, 1996, "Büyu", 99; İbn Mâce, 2009, "Sadakat", 10) ve ödeme gücü olduğu halde borçlunun savaşklamasını haram kılması (Buhârî, 1993, "Havâlât", 1; Müslim, 1955, "Müsâkât", 33) vadeye bağlı olarak karşılaşılabilecek zararları minimize etmeye yönelik tedbirlerdir.

İslam hukukunda vadenin mali yönüne itibar edildiği uygulamalar mevcuttur. Vade farkının hükmü İslam hukukunda tartışmalı olmakla birlikte (Özdirek, 2012, c. 42, s. 416-418) aynı malın peşin satımı ile vadeli satımı arasındaki fiyat farkı satıcının vade ile oluşabilecek riski üstlenmesi sebebiyledir. Söz konusu risk peşin satımda bulunmadığı için, ilgili malın fiyatı daha düşük olmaktadır. Vadenin bulunduğu satışta mal peşin bedel vadeli, selem akdinde ise mal vadeli bedel peşin olduğu için bu iki durum piyasada mevcut olan fiyata (rayiç) göre ilkinde arttırma ikincisinde eksiltme şeklinde etki etmektedir. Bu tesir faiz olmayıp İslam hukukuna uygundur (Durmuş, 2012, c. 42, s. 416).

1.8. Tüketim ve Tüketiciler ile İlgili Değerlendirmeleri

Câhiz, tüketim ile ilgili olarak dengeli olmayı ve tasarruflu davranmayı tavsiye etmektedir. Ona göre ne çok cimri olup tefrite düşmek ne de çok savurgan olup ifrata kapılmak doğru tüketici davranışı değildir (Câhiz, 1998, s. 243). Ona göre tüketimde esas alınacak ölçü ihtiyaç prensibidir. Câhiz, ihtiyaç fazlası mal ve ürünlerin satın alınmasının kişiyi gelecekte muhtaç duruma düşürebileceğini ifade etmektedir. Bununla ilgili şu ifadeleri dikkat çekicidir: "İhtiyacınız olmayan malları satın almayın. (Şayet satın alırsanız) temel ihtiyacınız olan mallarınızı satmanız yakındır" (Câhiz, 2017, s. 14). Câhiz, içinde yaşadığı toplumu mali yönetim

ve ekonomi idaresi açısından yönlendirici tavsiyeleri ile desteklemektedir. O, insanları hane halkı bütçe yönetiminin yapılması konusunda uyarmakta ve israftan sakındırmaktadır. Ona göre hesaplı ve ölçülü olmayan harcamalar sonucu sermaye zayi olur ve zenginlik kaybolur (Câhiz, 2017, s. 31-32).

İslam iktisadında ihtiyaçlar zarurî, hâcî ve tahsînî (kemalî) olmak üzere üçlü bir taksime tabi tutulmaktadır (Gazzâlî, 1993, s. 174-175). Câhiz'in yukarıdaki değerlendirmesinin bu taksim göz önünde bulundurularak ele alınması gereklidir. Câhiz, ihtiyaç kavramını mutlak kullandığı yerde zarurî ihtiyaçlar ile hâcî ihtiyaçları kastetmektedir. Tahsînî (kemalî) ihtiyaçlar ise daha çok estetik ve lüks ile ilgili olup ihtiyaç kavramının mutlak kullanımı içine girmez. Câhiz, kişinin tahsînî türden olan malların aşırı tüketiminin bir alışkanlık oluşturacağını ve buna bağlı olarak zamanla kişiyi tasarruftan uzaklaştırarak fakirleştireceğini ifade etmektedir. Fakirleşen kişi zarurî türden olan mallarını da temel ihtiyaçlarını karşılamak için satmak zorunda kalacaktır. Dimeşkî ise insanın birçok ihtiyacı bulunduğuna işaret etmekte ve ihtiyaç kavramını zarurî ihtiyaçlar ile sosyal ihtiyaç olarak ikili bir taksim ile ele almaktadır. Ona göre ihtiyaçların çeşitliliği ile üretim arasında doğrudan bir ilişki söz konusudur (Dimeşkî, 1999, s. 15). Bu konuda şu ifadeleri dikkat çekmektedir: “Diğer canlıların aksine insanın ihtiyaçları çoktur. Bazıları ev, binek ve dokunmuş elbise ve üretilen gıdalar gibi zarurî ihtiyaçlara; bazıları ise geçici ve durumsal ihtiyaçlardır ki bunlar düşmanıyla savaşmak ve ondan korunmak için ihtiyaç duyduğu eşyalar ile hastalıkta ihtiyaç duyduğu ilaçlar gibidir” (Dimeşkî, 1999, s. 15; Dünyâ, 2021, s. 445). İbn Haldûn da ihtiyaçla ilgili üçlü taksime atıfta bulunurken şu ifadelerle yer vermektedir: “Bil ki bütün pazarlar insanların ihtiyaçlarını içerirler. Bu ihtiyaçların bir kısmı buğday ve arpa gibi zarurîdir... Diğer bir kısmı katık, meyve, elbise, sofraya ve binek gibi hâcî ve kemalîdir...” (İbn Haldûn, 2004, c.2, s. 35).

Modern iktisatta ihtiyaç “tatmin edildiğinde haz, tatmin edilmediğinde elem ve ızdırap veren duygu” (Orhan & Erdoğan, 2015, s. 4) anlamında kullanılmaktadır. Buna göre ihtiyaç kavramı istek anlamına gelmektedir. Kişinin bütün istekleri ihtiyaç kavramının kapsamına girmektedir. Bu açıdan modern iktisatta menfaatin maksimize edilmesini hedefleyen insan modelini (homo economicus) teklif eden kapitalizmin izleri açıkça görülmektedir. İslam iktisadında ihtiyaçlar ile

İlgili mezkur üçlü taksimin modern iktisatta ikili bir taksim şeklinde “zorunlu ihtiyaçlar” ve “zorunlu olmayan ihtiyaçlar” olarak tasnif edildiği görölmektedir. Zorunlu ihtiyaçların içerisine insan hayatının bekası için gerekli olan beslenme, barınma ve giyinme gibi ihtiyaçlar girmektedir. Zorunlu olmayan ihtiyaçlar ise insan hayatının devamı için tehlike oluşturmeyen ihtiyaçlardır. Ezgi dinlemek ve tiyatroya gitmek bu kabilden ihtiyaçtır (Orhan & Erdoğan, 2015, s. 5). Buna göre İslam iktisadındaki zarurî ve hâcî ihtiyaçların modern iktisatta “zorunlu ihtiyaçlar” kapsamına girdiği, tahsînî (kemalî) ihtiyaçların ise “zarunlu olmayan ihtiyaçlar” içerisinde bulunduğu anlaşılmaktadır.

1.9. Yatırım ve Sermaye Hareketliliği ile İlgili Değerlendirmeleri

Câhiz, tasarruf fazlası sermaye ve birikimlerin yastık altı yapılması yerine ekonomiye kazandırılmasını tavsiye etmektedir. Bu da piyasa da sermaye hareketliliğine sebep olacak ve ekonomiye olumlu katkıda bulunacaktır. Bu konuda řu ifadelere yer vermektedir: “Her çarşıda kar/kazanç elde eden kimse, orada giden (tutulan/talep gören) malları satandır” (Câhiz, 2017, s. 14). Câhiz, bu cümleleri ile sermayenin daima alışveriş yapılması suretiyle piyasaya aktarılmasına vurgu yapmaktadır. Ona göre kar/kazanç elde etmek isteyen kişi, ticaret yapmalıdır. Ancak kişi, ticaret yaparken piyasada tutulan ve talep gören ürün ve hizmetlere yönelmeli sermayesini bu ürünlere yatırmalıdır. Böyle bir ticari döngünün içinde bulunma satıcı lehine birçok avantaj sağlamaktadır. Öncelikle satıcının piyasada tanınması ve itibar kazanmasına vesile olur. Diğer taraftan satıcı, malların depo ve saklama giderlerinden kurtulmuş olur. Depolarda uzun süre bekletilen malların bozulma ve çürüme riski de bu sayede ortadan kalkar. Ayrıca bu sayede ticaret malları donuk ve faydasız bırakılmamış ve ekonomiye katkı sunmak üzere piyasaya arz edilmiş olur.

Câhiz, sermayenin ekonomiye kazandırılmasını tavsiye ederken yalnızca zengin kesime hitap etmeyip küçük ölçekli ticari işletmeler ile tüccarları da bu hakikate davet etmektedir. Ona göre sermayenin biriktirmek yerine küçük ve düşük de olsa kara/kazanca dönüştürülmesi gereklidir. Kar/kazanç küçük de olsa hedeflenmeye layıktır. Paranın elde tutulması yerine mutlaka piyasaya aktarılacak suretiyle bir ticari işleme dönüştürülmesi gerekir (Câhiz, 2017, s. 14). Bu konuda řu ifadeleri dikkat çekicidir: “Zenginlerden birine ‘Malın neyle çoğaldı’ diye

sorulunca ‘... az da olsa karı/kazancı hiç geri çevirmedim. Elime bir dirhem bile ulaşırsa onu hemen başka bir işe çevirerek değerlendirdim’ şeklinde cevap verdi” (Câhiz, 2017, s. 14).

Dimeşkî yatırım konusunu açıklarken Câhiz’i aşmış ve konuyu sistemli bir şekilde incelemiştir. O, taşınır ticaret mallarının satılması konusunda Câhiz gibi düşünüp hızlıca elden çıkarılmasını tavsiye etmektedir. Ancak sabit sermaye olan taşınmaz mallarda ise daha ihtiyatlı ve yavaş hareket edilmesini önermektedir. Ona göre yatırım yaparken şu esaslara (Dünyâ, 2021, s. 456-457) dikkat edilmesi gereklidir: (1) Yapılacak proje ile ilgili hazırlık çalışması ve fizibilite araştırması şarttır. Bu konuda şu ifadeler yer vermektedir: “Bir kimse, altından kalkamayacağı bir işe girişmemelidir. Örnek olarak, kişinin kalkındıramayacağı bir köye yatırım (imâre) yapması, tek başına üstesinden gelemeyeceği ve yardımcılarının da bulunmadığı bir durumda farklı yerlerde bulunan birden çok araziye (ekim için) yatırımda bulunması hayvan edinip masraflarının elindeki sermayeyi aşması verilebilir... Bir kişi gücünün çok üzerinde sorumluluk alırsa, kârını da sermayesini de kaybeder” (Dimeşkî, 1999, s. 73; Dünyâ, 2021, s. 457). (2) Projenin beklenen gelir tahmininin yapılması gereklidir. Diğer bir deyişle, pazarlama çalışmaları yapmak gerekmektedir. Bu konuyu şöyle açıklamaktadır: “Bir kişinin yaptığı işten çıkabilme çabalarını yavaşlatacak bir işte malını harcamaması gerekir. Yani, halkın genel olarak ondan vazgeçebileceği ve ona olan talebin az olduğu, örnek olarak, sadece, çoğu fakir ve sayıları az olan bilgin ve alimler tarafından talep edilen hikmet kitapları gibi az kişi tarafından rağbet gören malların ticaretinden (uzak durmak daha iyidir)” (Dimeşkî, 1999, s. 73; Dünyâ, 2021, s. 457). (3) İşletilen sermaye veya taşınır mallardaki sermayenin büyüme hızının korunması gereklidir. Aynı zamanda, sabit sermayenin kullanılmasında acele edilmemelidir. Bu konuda şu ifadeleri dikkat çekicidir: “Kişi, karı az olsa bile ticaret mallarını satarken acele etmeli, ancak gayrimenkul satışlarında ise kazancı büyük de olsa daha yavaş davranmalıdır” (Dimeşkî, 1999, s. 73).

1.10. Ticari Tecrübe ile İlgili Değerlendirmeleri

Câhiz, ticarete tecrübe sahibi olan kimselerin deneyimlerinden istifade etmeyi tavsiye etmektedir. Bu konuda şu ifadeler yer vermektedir: “Dünyanın bir adama doğru geldiğini (dünyadan payidar olduğunu) gördüğünüzde o adama yapışın. Zira bu, rızkı çeker (ve ona

hızlıca ulaşmanızı sağlar” (Câhiz, 2017, s. 14). Bu ifadeler ilk bakışta kişinin dünyadan pay sahibi olmasına işaret ediyor gibi gözükse de bundan çok daha derin bir anlam taşımaktadır. Şöyle ki; zenginlik, iki yoldan biri ile elde edilir. Birincisi, kişinin büyük bir çaba ve gayreti olmaksızın miras vb. bir yolla Allah’ın tevfiği ile gerçekleşmesidir. İkincisi ise, zenginliğin kişinin ticari kabiliyeti, iş idare etme yeteneği ve ferasetine dayanmasıdır. Câhiz’in ifadelerinde sözü edilen ve kendisine uyulması ve istifade edilmesi tavsiye edilen kimse bu tür bir zenginlik ile mal sahibi olandır.

Mal edinme yolları konusu bağlamında Dimeşkî, Câhiz’in sözünü ettiği zenginliğe işaret etmektedir. Ona göre mal edinme yolları ikidir. Birincisi, talep ve kasıt ile mal edinmek; ikincisi, tesadüf ve talih yoluyla mal edinmektir. Tesadüf ve talih yoluyla mal edinmek ise, çalışma olmaksızın plansız ve kasıtsız yolla bulunan define, maden ya da miras sonucu gelen mallardır (Dimeşkî, 1999, s. 53). Başka bir bağlamda zenginliğin bu iki türünü şu ifadelerle ele almaktadır: “Zenginlik gerçekten şerefin göstergesi ve asil özelliklerin habercisidir. İşte eğer kendisine miras kalan bir adamın zenginliğini düşünürsen, bu eski bir nimetin ve kıymetli bir nesebin habercisidir. Eğer kendi emeğiyle kazanan bir adamın zenginliğini düşünürsen, bu onun himmetinin yüksek, aklının çok ve düşüncesinin kâmil olduğunun göstergesidir” (Dimeşkî, 1999, s. 14; Dünyâ, 2021, s. 451).

Sonuç

Abbasiler dönemi İslam iktisat düşüncesini Câhiz’in et-Tebessur bi’t-ticâre isimli eseri çerçevesinde ele alan bu çalışmada birçok sonuç önermeye ulaşılmıştır. Çalışmada, giriş kısmında da açıkça ifade edilen amaç ve hedeflere bağlı olarak aşağıda ifade edilecek olan çeşitli sonuçlar elde edilmiştir.

Bu çalışma, Câhiz’in fiyat teorisinde ihtiyaç kavramının merkezi bir rol oynadığını ortaya koymaktadır. Câhiz’in yaklaşımına göre fiyat dalgalanmalarının temel belirleyicisi ihtiyaç olup, bu unsur piyasa dinamiklerini şekillendiren birincil faktör olarak karşımıza çıkmaktadır. Araştırma sonuçları, Câhiz’in piyasada bir mala yönelik ihtiyacın ortaya çıkmasıyla birlikte sistematik bir zincirleme reaksiyonun başladığını ifade ettiğini göstermektedir. Bu süreçte

ihtiyaç, talebi artırmakta; artan talep, ilgili malın piyasada azalmasına ve arzının kısıtlanmasına yol açmaktadır. Bu da arz kısıtlılığı oluşturmakta ve nihayetinde fiyatların yükselmesi sonucunu doğurmaktadır.

Çalışmadan elde edilen bir diğer sonuç ise Câhiz'in fiyat hareketlerini "arz-talep dengesi" üzerinden açıkladığını ortaya koymaktadır. Buna göre bir ürünün fiyatındaki düşüşün nedeni arz fazlası iken, fiyat artışının temel sebebi arz yetersizliğidir. Bu bulgular, Câhiz'in dokuzuncu yüzyılda modern iktisat teorisinin temel prensiplerine benzer bir anlayış geliştirdiğini göstermesi bakımından önem taşımaktadır.

Abbasiler dönemi ekonomisi için altın ve gümüşün önemli birer yapı taşı niteliği taşıdığı çalışmada ulaşılan bir başka gerçektir. Bunun en önemli nedenleri arasında ilgili dönem için Abbasi coğrafyasında mevcut bulunan zengin altın ve gümüş yataklarıdır. Bu sebeple bu iki değerli maden Abbasiler dönemi temel mübadele aracı olma niteliğini kazanmıştır. Bu önemli konumu sebebiyle bu iki değerli maden etrafında taşış ve sahtecilik durumları oluşmuş ve bu durumları tespit için çeşitli orijinallik tespit yöntemleri geliştirilmiştir.

Çalışmada Abbasiler dönemi ekonomisinin uluslararası ticaret ve ürün çeşitliliği bakımından güçlü ve dinamik bir yapıya sahip olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Farklı coğrafyalar için birçok ürünün ithalat ve ihracata konu edilmesi, ilgili dönem için pazar ekonomisinin canlı yapısını göstermesi bakımından önemlidir. Bunun yanında ilgili dönem için özel ürünler ve nadir eşya ithalatının Abbasi bürokratik çevresinin ilgisine girdiği de görülmektedir.

Abbasiler dönemi İslam coğrafyası içerisinde bulunan beldelerin o dönem için ihtiyaçlarını yüksek oranda kendi kendisinden karşılayabilme kapasite ve kabiliyetine sahip olduğu olgusu araştırmada ulaşılan neticeler arasındadır. İthalat ve ihracatın yoğun bir şekilde gerçekleştirildiği İslam coğrafyası ticari ilişkiler bakımından birbirine sıkı sıkıya bağlı olmasının yanında kendisi dışındaki devletler ve bölgeler ile de ekonomik ilişkiler geliştirmiştir. Buna bağlı olarak şimdiki İran'dan Anadolu, Mısır, Fas, Umman, Çin ve Hindistan'a kadar uzanan geniş bir yelpazede büyük bir ticaret ağı oluşturulmuştur.

Araştırmada ulaşılan diğer bir olgu Câhiz'in düşüncesine göre insanın hayattaki en temel görevleri arasında çalışma ve üretime katkıda bulunmanın yer aldığı gerçeğidir. Câhiz, bu düşüncesini yine "ihtiyaç" kavramı çerçevesinde ele alıp çalışmanın kişiyi başkalarına muhtaç olma riskine karşı koruyacak önemli bir vazife olduğunu savunmaktadır. Ona göre kişi rızkının ve maişetinin kendisine müyesser kılındığı yere göç etme konusunda tereddüt etmemelidir. Yine ona göre belirli bir iş veya mesleğe bağlı kalınması gerekmez. Kişi, rızkını talep için çeşitli işlere atılmaktan çekinmemelidir. Görünen o ki İslam coğrafyasında hakim olan serbest ticaret uygulaması, Câhiz'in bu konudaki iktisadi tavsiyelerini yönlendirmiştir. Orta Çağ Avrupa'sında tüccarlar kilise tarafından "adil fiyat"a mecbur bırakılırken, İslam coğrafyasında serbest piyasanın varlığı Câhiz'in iş ve sektör değişimi ile radikal ve keskin tavsiyelerde bulunma olanağı sağlamıştır.

Çalışma aynı zamanda Câhiz'in vadeli işlemlere karşı olumsuz bir tavır içerisinde olduğunu da tespit etmektedir. Ona göre vadeli satım, bedelin satıcıya geç ulaşması sebebiyle sermayenin kullanımına ve büyütülmesine engel olması sebebiyle mümkün oldukça tercih edilmemelidir. Zira vadeli satım satıcı açısından ifa riski gibi birçok problem taşımaktadır.

Fiyat mekanizması, iş ve istihdam konularında olduğu gibi Câhiz'in tüketimde esas aldığı ölçünün de "ihtiyaç" prensibi olduğu çalışmanın sonuçları arasındadır. Ona göre ihtiyaç fazlası mal ve ürünlere yönelim kişiyi gelecekte muhtaç duruma düşürebilir. Câhiz, tüketim ile ilgili olarak dengeli olmayı ve tasarruflu davranmayı tavsiye etmiştir. O, insanları hane halkı bütçe yönetiminin yapılması konusunda uyarmakta ve israftan sakındırmaktadır. Câhiz, lüks türden olan malların aşırı tüketiminin kişide bir alışkanlık oluşturacağını ve buna bağlı olarak zamanla tasarruftan uzaklaştırarak kişiyi fakirleştireceğini savunmaktadır. Fakirleşen kişi zarurî türden olan mallarını da temel ihtiyaçlarını karşılamak için satmak zorunda kalacaktır.

Araştırmanın neticelerinden bir diğeri de Câhiz'e göre tasarruf fazlası sermaye ve birikimlerin yastık altı yapılması yerine ekonomiye kazandırılması düşüncesinde olduğudur. Ona göre bu durum piyasa da sermaye hareketliliğine sebep olacak ve ekonomiye olumlu katkıda bulunacaktır. Câhiz'e göre kazanç elde etmek isteyen kişi, ticaret yapmalıdır. Ancak kişi, ticaret yaparken piyasada tutulan ve talep gören ürün ve hizmetlere yönelmeli sermayesini bu

ürünlere yatırmalıdır. Böyle bir ticari döngünün içinde bulunma satıcı lehine birçok avantaj sağlamaktadır. Üstelik Câhiz, bu tavsiyesini yalnızca zengin kesime yönelik değil aynı zamanda küçük ölçekli ticari işletmeler ile tüccarlara da yönlendirmektedir. Dimeşkî ise yatırım konusunda detaya gitmek suretiyle Câhiz'den ayrılmıştır. Ona göre taşınır ticaret mallarının satılması konusunda hızlı davranılması gerekirken, sabit sermaye olan taşınmaz mallarda ise daha ihtiyatlı ve yavaş hareket edilmesi icap etmektedir.

Câhiz'in düşüncesinde ticari tecrübenin önemli bir yere sahip olduğu çalışmanın sonuçlarından bir diğeridir. Ona göre tecrübe sahibi kimselerin deneyimlerinden yararlanmak gereklidir. Zira bu kimselerin varlık sahibi olmaları, akıl üstünlükleri, ticari kabiliyetleri ile iş idare etme yeteneklerine dayanmaktadır. Dimeşkî de bu konudaki düşünceleri Câhiz ile paralel olmuştur.

Son Not:

1. Verrâk sözcüğü, “Ortaçağ İslâm dünyasında kitap istinsahıyla uğraşan, kitap ve kitap yazımıyla ilgili malzemeler satan, cilt yapan meslek mensuplarına verilen ad” anlamında kullanılmaktadır. Bkz. (Erünsal, 2019, c. EK-2, s.646).
2. Câhiz'in ardından birçok halefi bu konuda Câhiz'i takip etmiş ve ticaret kelimesinin eser isimlerinde kullanımı yaygınlaşmıştır. Örnek olarak Ca'fer b. Alî ed-Dimeşkî (ö. 570/1175) iktisatla ilgili çalışmasına “el-İşâre ilâ mehâsini't-ticâre” ismini vermiştir.
3. Katık, “ekmekle karın doyurmak gerektiğinde, ekmeğe katılan peynir, zeytin, helva vb. yiyecek” anlamına gelmektedir (Türk Dil Kurumu, 2024).
4. Neceş kelimesi şer'î istilahta “satıma sunulmuş bir malın fiyatını satın almak için değil başkasını aldatmak için arttırmak” anlamına gelir. Bkz. (Itr, 1998, c. 2, s. 630).

Kaynakça

- Antik Çağ'da Altın (2025). <https://www.worldhistory.org/trans/tr/1-10329/antik-cagda-altin>, (10.01.2025).
- Arifoğlu, Yunus (2018). *Abbasiler Döneminde Horosan'ın İktisadi Durumu (8-10. Yüzyıllar)*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Aydın, Mustafa (2018). *Câhiz ve Edebî Görüşleri*. İstanbul: İstanbul Aydın Üniversitesi Yayınları.
- Bocutoğlu, Ersan (2015). "İbn-i Haldun ve Adam Smith'in İşbölümü Konusundaki Görüşleri Üzerine Bir Değerlendirme". *Hak İş Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi*. 4(8), 8-25.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el- (1993). *el-Câmiu's-sahîh*. thk. Mustafâ Dîb el-Buğâ. Dımeşk: Dâru İbn Kesîr, Dâru'l-Yemâme.
- Bulut, Mehmet (2021). *İslâm İktisadî Düşünce Tarihi*. İstanbul: İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi & Türkiye Katılım Bankaları Birliği.
- Câhiz, Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el- (1928). *ed-Delâil ve'l-i'tibâr ale'l-halki ve't-tedbîr*. Dımeşk: el-Matbaatü'l-ilmıyye.
- Câhiz, Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el- (1969). *el-Mehâsin ve'l-azdâd*. thk. Fevzî Atvî. Beyrut: Dâru sa'b.
- Câhiz, Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el- (2017). *et-Tebessur bi't-ticâre*. thk. Hasan Hüsni Abdülvehhâb. İngiltere: Müessetü Hindâvî.
- Câhiz, Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el- (1998). *Kitâbü'l-bühala'*. Beyrut: Mektebetü'l-hilâl.
- Câhiz, Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el- (2000). *Resâilü'l-Câhiz*. thk. Bâsil Uyûnu's-sûd. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmıyye.
- Demir, Zafer (2018). "İbni Haldun'un İktisadi Kuramı: Devletin Ekonomi Üzerindeki Rolü ve Fonksiyonları". *Yönetim Ekonomi Edebiyat İslami ve Politik Bilimler Dergisi*. 3(1), 44-69.
- Dimeşkî, Ca'fer b. Alî ed- (1999). *el-İşâre ilâ mehâsini't-ticâre*. thk. Mahmûd el-Arnâût. Beyrut: Dâru sâdır.
- Durmuş, Abdullah (2012). "Vade". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 42/415-416. İstanbul: TDV Yayınları.
- Dünyâ, Şevkî Ahmed (2021). "Cafer bin Ali ed-Dimeşkî". *İslâm İktisadî Düşünce Tarihi*. ed. Mehmet Bulut. İstanbul: İZÜ Yayınları.
- Erünsal, İsmail E. (2019). "Verrâk". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. EK-2/646-652. Ankara: TDV Yayınları.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el- (1993). *el-Mustasfâ min ilmi'l-usûl*. thk. Muhammed Abdüsselâm Abdüşşâfi. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmıyye.

- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el- (1981). *Kimyâ-yı Saâdet*. çev. A. Faruk Meyan. İstanbul: Bedir Yayınları.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el- (t.y.). *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*. Beyrut: Dâru'l-ma'rife.
- Göçeri, Kadir & Muhammed Rıdvan İnce (2017). "İmam-ı Gazali ve İbni Haldun'un İktisadi Düşünceleri Üzerine Bir Çalışma". *European Congress on Economic Issues (Bildiriler Kitabı)*. ed. Selçuk Koç & Kerem Çolak & Sema Yılmaz Genç. 204-225.
- Gümüşün Tarihi (2025). <https://blog.indigotaki.com/gumusun-tarihi-ortaya-cikisi-zaman-cizelgesi-ve-degeri>, (10.01.2025).
- Investopedia (2024). <https://www.investopedia.com/ask/answers/030415/who-discovered-law-supply-and-demand.asp>, (13.11.2024).
- Itr, Nûreddîn (1998). *İ'lâmü'l-enâm*. Dimeşk: Dâru'l-farfûr.
- İbn Haldûn, Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Hasen (2004). *Mukaddime İbn Haldûn*. thk. Abdullâh Muhammed ed-Dervîş. Dimeşk: Dâru ya'rub.
- İbn Havkal, Ebu'l-Kâsım Muhammed b. Alî en-Nasîbî el-Bağdâdî (1939). *Sûretu'l-arz*. haz. E.J. Brill, Leiden: y.y..
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed (1957-58). *et-Tabakâtü'l-kübrâ*. nşr. İhsân Abbâs. Beyrut: Dâru Sâdır - Dâru Beyrut.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî (2009). *es-Sünen*. thk. Şuayb el-Arnaût, Âdil Mürşid, Muhammed Kâmil Kerabelalî, Abdüllatîf Hirzullâh. b.y.: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye.
- İbn Teymiyye, Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecciddîn Abdisselâm (1995). *Mecmûu fetâvâ*. der. Abdurrahmân b. Muhammed b. Kâsım. Suûd: Mecmau'l-Melik Fahd.
- İsmâil, Alî Seyyid (2019). "el-Fikru'l-iktisâdiyyu'l-islâmî inde'l-Câhiz". *Mecelletü Külliyyeti dâri'l-ülûm* 123 Câmîatu'l-Kâhire, 189-226.
- Kâsânî, Alâüddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd b. Ahmed el- (2003). *Bedâiu's-sanâi' fi tertîbi's-şerâi'*. thk. Alî Muhammed Muavvad - Âdil Ahmed Abdülmevcûd. Beyrut: Dâru'l-kütübü'l-ilmiyye.
- Makrîzî, Ebû Muhammed (Ebü'l-Abbâs) Takıyyüddîn Ahmed b. Alî b. Abdilkâdir b. Muhammed (2002). *İğâsetu'l-ümme bi-keşfi'l-ğumme*. ed. Muhammad Mustafa Ziyâde ve Cemâleddin Şeyyâl. Kahire: Matba'atu Dâri'l-Kutub.
- Makdisî, Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed (1992). *Ahsenu't-tekâsîm fi ma'rifeti'l ekalim*. ed. Fuat Sezgin, Frankfurt: y.y..
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî (t.y.). *el-Câmiu's-sahîh*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. Kahire: Matbaatü İsa el-Bâbî el-Halebî, 1955, Tıpkıbasım: Beyrut: Dâru'l-İhyâi't-Türâsi'l-Arabî.

- Nesâî, Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî en- (1996). *es-Sünen*. nşr. Muhammed Nâsirüddîn el-Elbânî. Riyad: Mektebetü'l-Meârif.
- Nuaym Mesâîd, Renâd Süleymân, (2021). *el-Evdâu'l-ictimâiyyetü ve'l-iktisâdiyyetü fi'd-devleti'l-abbâsiyyeti*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Nablus: Câmîatü en-Necâhu'l-vataniyye, Külliyyetü'd-dirâsâti'l-ulyâ, Risâletü'l-mâcistîr.
- Orhan, Osman Z. & Seyfettin Erdoğan (2015). *İktisada Giriş*. Kocaeli: Umuttepe Yayınları.
- Özaydın, Arif & İbrahim Arslan & İlyas Bayar (2021). "İbn Haldun'un İktisadi Kalkınma Anlayışını İnşa Eden İktisadi Faktörler". *İlahiyat Akademi Dergisi* 13, 31-56.
- Özdirek, Recep (2012). "Vade Farkı". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 42/416-418. İstanbul: TDV Yayınları.
- Özel, Mustafa (2006). "Bir İktisat Klasiği Olarak İbn Haldun'un Mukaddime'si". *Divan İlmi Araştırmalar Dergisi*. 21, 1-8.
- Skousen, Mark (2010). "Her şey Adam ile Başladı". çev. İsmail Akbulut - Özlem Çağlar Yılmaz, *Liberal Düşünce Dergisi*, 15/59-60.
- Şeşen, Ramazan (1993). "Câhiz". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/20-24. İstanbul: TDV Yayınları.
- Türk Dil Kurumu (2024). <https://sozluk.gov.tr>, (27.12.2024).
- Yiğit, Rukiye (2021). "İbn Haldun ve İktisadi Görüşleri". *Maruf İktisat İslâm İktisadı Araştırmaları Dergisi*. 1(2), 4-17.
- Yurtseven, Muhammet (2024). "Abbâsî Dönemi İktisat Coğrafyası ve İslam İktisat Düşüncesine Mekânsal Bir Yaklaşım: Câhiz'in et-Tebassur bi't-Ticâra isimli Eseri Üzerine Bir İnceleme". *Hitit İlahiyat Dergisi*, 23/Din ve Coğrafya, 264-290.